KREŠIMIR ČVRLJAK

FILOZOFIJA S ANTIČKOG MEDITERANA U FILOZOFIJI RENESANSE S HRVATSKOG JADRANA

P. O.: *FILOZOFIJA MEDITERANA*
(ZBORNIK)

Str. 243-306

HRVATSKO FILOZOFSKO DRUŠTVO
FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAGREB 2009.

Izvorni članak UDK 1 (949.713"14/16")
316.7 (008)

KREŠIMIR ČVRLJAK
HAZU, Zagreb
cvrljakk@hazu.hr

Filozofija s antičkog Mediterana u filozofiji renesanse s hrvatskog Jadrana

Sažetak

Nosiva označnica sveukupnog europskog humanizma i renesanse 15. i 16. st. kao razdoblja kultno receptivne okrenutosti antičkim autorima *eminentissimo modo* važi za hrvatske renesansne humaniste i njihovu kultnu receptivnu okrenutost grčko-rimskom opuskularnom anticitetu. Danas možemo sasvim utemeljeno, što prvoredno znači dokumentirano ustvrditi da su zaista guste hrvatske prepletne niti u globalno istkanoj mreži europskog renesansnog humanizma za nas ovdje *in genere*, a filozofije *in specie*. Ta nosiva označnica podjedno je i pretpostavka temeljite klasične, nerijetko bilingvalne obrazovanosti hrvatskih renesansnih humanista. Desetci su grčko-rimskih filozofa čija su djela hrvatski humanisti prevodili, tumačili, popratili bilješkama i drugim traduktološkim instrumentarijem. Osim što su se hrvatski renesansni filozofi potvrdili kao kultori općeg grčko-rimskog anticiteta, u ne manjoj mjeri i s ne manjom vrsnoćom iskazali su se kao tumači, prevoditelji i izdavači prvenstveno grčko-rimskog filozofskog ubaštinjenog opuskularnog zavještaja. Prema tome, djelom dokazana i potvrđena ravnopravnost hrvatskih renesansnih filozofa s drugim istaknutim europskim filozofima i sudionicima u filozofskim zbivanjima renesansne Europe već sama za sebe govori o stupnju i načinima uključenosti hrvatskih renesansnih filozofa u filozofski život učene renesansne Europe (*Europa docta*).

Ključne riječi

Europski renesansni humanisti, renesansno filozofijsko mišljenje, antički filozofi, aktualizacija antike, hrvatski renesansni bilingvisti, hrvatski renesansni humanisti, ranopredrenesansni hrvatski filozofijski relikti, hrvatska filozofska baština, humanistička sve-znati-želja, protohumanisti, hrvatska renesansna ciceronijanska tradicija, mediko-filozofska tradicija, europski renesansni latinisti, predsokratovska i postsokratovska tradicija, korespondencija (hrvatskih) renesansnih humanista

Globalne povijesno-filozofijske interpretacije duha i mišljenja renesanse kod svakog povjesničara filozofije pretpostavljaju one sržne razloge snažne, gotovo nagonske upućenosti renesansnog filozofijskog mišljenja na antičko grčko i rimsko filozofijsko mišljenje. Ponovno manje ili više kritičko renesans-

no oživljavanje antičkih filozofskih tema i problema, osim što je sadržavalo vrlo poneseno okretanje hrvatskih renesansnih humanista antičkom klasicitetu, ukazivalo je također na neprolaznu aktualnost antičkih filozofa. U tom smislu su mnoga takva humanistička pregnuća njihov zalog u aktualizaciji antike, kojom će se grčka i rimska antika onodobno posadašnjiti, što ima značiti da se antika svojevrsnom pretvorbom staroga u novo preporađa, dakle, pomlađuje.

Temeljita klasična obrazovanost europskih renesansnih humanista s jedne, te opća okrenutost grčko-rimskoj antici s druge strane označavaju, određuju i odlikuju također i hrvatske renesansne humaniste i filozofe. Pribrojimo li im i hrvatske tiskare iz triju posljednjih desetljeća 15. st., bit će to naša prominentna humanističko-renesansna kohorta *diversimode* potvrđenih kultora antike. Cijelu malu biblioteku tvore grčko-rimski klasici čija su djela hrvatski latinisti i grecisti (od kojih neki hrvatski renesansni bilingvisti) preveli, protumačili, popratili glosama, sholijima i drugim traduktološkim instrumentarijem. Prema tome, osim što su se hrvatski renesansni latinisti i humanisti potvrdili kao kultori grčko-rimske antike, danas mi na njih gledamo kao na naše prevoditelje, tumače, ali i izdavače grčko-rimskog filozofskog ubaštinjenog opuskularnog blaga (uz literarno, povjesničko i drugo), čime su očitovali tipičnu humanističku kultno receptivnu okrenutost jednim i drugim antičkim, ali i predantičkim autorima. U tim svojim pregnućima hrvatski renesansni kultori s ove i s one strane Velebita krčili su, prokapali i utirali put, te nagoviještali, očigledno i nepobitno na taj način bivajući sudjelni u kasnijim dosezima najdubljih spoznaja. Međutim, još nam je i danas kod tih naših kultora svega antičkoga teško promjeriti onaj stupanj svijesti u recepciji antike kao Burckhardtova vodiča putom k modernoj znanosti, sve pod vodstvom nanovo otkrivenog antičkog svijeta i sve na putu prevladavanja srednjovjekovne tradicije. U svojoj ponesenosti za svime mediteransko-filozofijskim iskazali su se već onomad i ostali do danas *testes temporum antiquorum*, ali i *imitatores priscorum universales*. Započeti nam je ipak s razloga bolje preglednosti nekim kronološkim redom, od nekoliko ranopredrenesansnih filozofijskih relikata iz 13. i 14. st. do voluminoznih prinosa koji su se pojavljivali sve do koju godinu poslije 1600. Krenemo li mi s našim promišljanjem tako što bismo se doslovce pridržavali teme postavljene u naslovu, tada ne bismo smjeli ni najmanje ustuknuti od najužeg pojasa hrvatskoga Jadrana u unutrašnjost. No, nećemo se mi držati uzobalnog pojasa ni na antičkom Mediteranu. Krenut ćemo mi s našim promišljanjem s istog mjesta s kojega je krenuo Franjo Marković u »pohode« »filozofijske struke pisci(ma) hrvatskog roda s onkraj Velebita u stoljećih XV«. ... i XVI, pritom se pomno obaziruć na sve četiri strane i opsežući *terra ferma* Domovine s hrvatskog Jadrana od Trsata do Vukovara, od Varaždina do Dubrovnika.

1. Aristotel, Robertus Linconiensis i Toma Akvinski u zagrebačkoj Metropolitani

Uz najmanje pet izdanja Aristotelove *Nikomahove etike* iz 16. st., Metropolitanska knjižnica u Zagrebu čuva i nešto vrjednije: Kodeks Aristotelove *Nikomahove etike* u prijevodu Roberta Grosseteste, s komentarom Tome Akvinskoga. To bi, po svemu sudeći, trebao biti prvi ili jedan od prvih spomena Roberta Grosseteste (Great Head, o. 1170.–1253.), profesora i kancelara (rektora) Sveučilišta u Oxfordu, te najzad lincolnskog biskupa (otud u literaturi Robertus Linconiensis).[1] Za ovim (što se čini vrlo vjerojatnim) prvim spomenom Roberta Grosseteste u zagrebačkoj Metropolitani, ubrzo su stigla u neke hrvatske samostanske knjižnice (npr. Makarskoj, Zaostrogu, Šibeniku) neka Robertova djela (inkunabule), o čemu će biti riječi na svom mjestu. Komentar Aristotelove *Nikomahove etike*, sve ako iz pera Tome Akvinskoga, nama ovdje ne bi bio do te mjere zanimljiv da bismo ga trebali spomenuti, a da za to nemamo dovoljno razloga. Naime, Tomin komentar Aristotelove *Etike* jedan je od kodeksa Metropolitanske knjižnice u Zagrebu, koji svjedoči da je već u 14. st. u sjevernim hrvatskim gradovima, posebice u Zagrebu, filozofsko-znanstveni rad poprimao oblike i razmjere koji su bili karakteristični i tipični za zapadno-europsko kasno srednjovjekovlje.[2]

God. 1939. generalni vikar Zagrebačke nadbiskupije Josip Lach odlučuje pobliže upoznati hrvatsku i izvanhrvatsku stručnu, znanstvenu i kulturnu javnost s kodeksom Tominog komentara Aristotelove *Nikomahove etike*, koji se čuva u zagrebačkoj Metropolitanskoj knjižnici.[3] Kodeks sadrži deset knjiga Aristotelove *Etike*, a naslovljen je kao *Expositio Thome de Aquino super decem libros Ethicorum Aristotelis*. Iz Lachova obraćanja za pomoć velikom

[1] S kojim je sve djelima na široka vrata ušao u povijest filozofije, v. Frederick Copleston, *A History of Philosophy*, vol. 2 (Augustine to Scotus), Tunbridge Wells, 1999., str. 228–232 *passim*.

[2] Vodeći njemački noviji povjesničar renesansnog humanizma, Paul Oskar Kristeller, prenosi se upravo u to vrijeme i pokušava rekonstruirati ulogu i značenje četiriju Aristotelovih djela: *Nikomahove etike*, *Politike*, *Ekonomije* i *Retorike*: »Il ruolo dell' *Etica* di Aristotile fu più complesso e forse più importante. Prima del tredicesimo secolo gli scritti su argomenti morali erano largamente influenzati da Cicerone, Seneca e Boezio, da concezioni teologiche e da norme di condotta popolari comme quelle della cavalleria. Con il sorgere nel tredicesimo secolo della scolastica e delle università, la filosofia morale divenne una disciplina formalmente accademica per la prima volta nell' Occidente, basata sull' *Etica Nicomachea* e sulla *Politica* di Aristotele e, in grado minore, sulla sua Retorica e sul trattato sull' Economia a lui attribuito.

Siccome gli umanisti consideravano la filosofia morale parte del loro campo di indagine, è a questo livello, più che a quello logico o fisico, che l' influenza dell' umanesimo sul pensiero filosofico si sentí più immediatamente. L' *Etica*, la *Politica* e l' *Economia* furono le prime opere di Aristotele delle quali gli umanisti fornirono nuove traduzioni«. (*Concetti rinascimentali dell' uomo e altri saggi*, Firenze, 1978., str. 124)

[3] »Kodeks Tominog komentara Aristotelove *Etike* iz zagrebačke Metropolitanske knjižnice«, *Bogoslovska smotra*, 27(1939.), Zagreb, str. 178–189.

hrvatskom povjesničaru i paleografskom autoritetu kakav je bio Miho Barada, dade se zaključiti o svoj složenosti i zahtjevnosti posla (130 folija) kojeg se J. Lach primio. Za svakom glavom Aristotelova teksta slijedi, prema onodobnom načinu, Tomin komentar. Translacijska podloga Tominog komentara latinski je prijevod Aristotelova grčkog teksta iz pera engleskog filozofa Roberta Grosseteste. Friedrich Überweg jedini je izvor Lachu o prevoditelju Aristotelove *Etike* s Tominim komentarom, ne donoseći pritom dotično mjesto kod njemačkog povjesničara filozofije.[4] Dok F. Überweg barem približno (»um 1250«) datira vrijeme nastanka Grossetesteova prijevoda, kod Lacha ne nalazimo ni jedne riječi u svezi s time. Suvremeni francuski povjesničar srednjovjekovne filozofije Alain de Libera na jednom mjestu izrijekom fiksira da je to bilo god. 1248., da bi mu to, zanimljivo, na drugim dvama mjestima bilo 1246.–1247.[5] Razložito nam pobuđuje pozornost sasvim neodređena Coplestonova konstatacija da je cjelovit prijevod *Nikomahove etike* obično pripisivan Robertu Grossetesteu.[6] J. Burckhardta su zanimali dublji razlozi rane raširenosti Aristotelove *Nikomahove etike*. U svezi s time fokusira veće utjecaje onih većih antičkih (u ovom slučaju grčkih) filozofa, zaustavljajući se na Aristotelu koji je svoje pojmove, prije svega »iz njegove rano raširene *Etike* učinio »posjed(om) obrazovanih ljudi čitave Italije«, ovladavajući svekolikim načinom apstrahiranja.[7] Istakao bih sa svoje strane gornji prilog »pobliže«, vezano uz J. Lacha. Naime, prije 58 godina zagrebački crkveni povjesničar I. Tkalčić spomenom od nepunih pet redaka prvi je svratio pozornost

[4] A to mjesto glasi: »Fast der gesammte Complex der Werke des Aristoteles war etwa seit 1210–1250 in arabisch-lateinischer Uebersetzung zugänglich (Am. Jourdain a. a. O., 2. Aufl. Paris 1843, S. 212). Später bemühten sich u. A. Robertus Greathead, Albertus Magnus, dann namentlich auch Thomas von Aquino um reinere Texte, die auf directer Uebersetzung aus dem Griechischen beruhten. Robert Greathead, Bischof von Lincoln, gest. 1253, veranlasste Griechen aus Unteritalien zur Uebersetzung aristotelischer Schriften: insbesondere ist auf seine Veranlassung um 1250 die sogenannte 'nova translatio' der nikomachischen Ethik angefertigt worden«. (*Grundriss der Geschichte der Philosophie der patristischen und scholastischen Zeit,* Achte, neu bearbeitete, ... Auflage, Berlin, 1898., str. 257)

[5] *La philosophie médiévale*, 3. éd., Paris, 1998., str. 32, 358, 360. Isti povjesničar, vjerojatno nesvjesno, otvara pitanje mogućnosti i Akvinčeva komentiranja na nekoj ranijoj interpretativnoj podlozi: »Le recueil de commentaires sur l' *Éthique à Nicomaque* compilé à Byzance vers la fin du XIIe siècle, comprenant les *Commentaires* de Michel d' Éphèse sur les livres V et IX-X et d' Eustrate sur les livres I et VI, ...«. (Alain de Libera, *La philosophie médiévale*, Paris, 1993., 358) Autor nije siguran je li Anonim obavio reviziju Greatheadova prijevoda god. 1250.–1260. (Isto)

[6] »A full translation, *generally ascribed* (istakao K. Č.) to Robert Grossateste (d. 1253), was then made from the Greek, the first three books being a recension of the *Ethica vetus* and the *Ethica nova*«. (Frederick Copleston, *A history of philosophy /Augustine to Scotus/*, vol. 2, str. 207)

[7] Kamo i gdje je sve Aristotelova *Etika* dospijevala, u cijelosti ili odlomcima, Burchardt gotovo na duhovit način oprimjerava voljom izvjesnog kardinala pape Pavla II (1464.–1471.) da se Aristotelova *Etika* predavala čak i njegovim kuharima. (Gasp. Veron, *Vita Pauli II,* Muratori, III, II, col. 1034 – cit. Jacob Burckhardt, *Kultura renesanse u Italiji*, prev. Milan Prelog, Zagreb, 1997., str. 217, 256)

uže stručne javnosti na kodeks.[8] Tkalčić naime među neregistriranim spisima Kaptolskog arhiva nailazi na dva »vrlo stara inventara«, u kojima nisu pobilježene samo dragocjenosti, ruho i bogoslužne knjige, »već i ine knjige znanstvene struke, što je sve spadalo na vlasničtvo zagrebačke prvostolne crkve«. Dva su inventara koji su napisani u stanovitom vremenskom razmaku, s time što »u mladjem inventaru nalazi se stariji doslovce prepisan, nu ipak s tom razlikom, da su u njem pobilježene stvari, koje su za stolnu crkvu nabavljene bile poslie sastavljenoga prvoga inventara«. Prema I. Tkalčiću, stariji inventar »sastavljen je nekako medju god. 1356–1387«, dok je mlađi pisan »svakako prije god. 1426«. »Ovakvi inventari – tvrdi Tkalčić – vrlo su zanimivi, iz njih bo doznati možemo na kolikom stupnju je stojala tada u našoj diocesi kultura i obrt«. Tkalčić izrijekom ističe što ga je sklonulo na cjelovito objavljivanje inventara: »pa da ne bude to pojedincu samo poznato, tiskom ih eto priobćujem«.[9] Spomen kodeksa nalazi se u posljednjoj (20-oj) skupini sveukupnog popisanog inventara: [20.] »Sequuntur libri arcium et eciam aliqui medicinales«. Zanimljivo je pripomenuti da su ondašnji Kaptolski arhiv i današnja Metropolitanska knjižnica mogli ostati bez kodeksa s Tominim komentarom Aristotelove *Nikomahove etike* u Grossetesteovu prijevodu. O tome je Tkalčić ostavio zapis: »Nemogu jošte prešutiti, da nenapomenem da je koncem XIV. vieka ili god. 1396. knjižnica prvostolne crkve zagrebačke pretrpjela ogromnu štetu, gradjani bo zagrebački na 16. prosinca rečene godine provaliv oružanom rukom na kaptolski trg, porobiv kanoničke dvorove zaplieniše i mnogo vrlo riedkih i skupocjenih knjiga, koje ponesoše sa sobom«.[10]

Lach je u svom inače vrijednom prilogu šutke prešao preko nekoliko pitanja na koja bi odgovori podigli razinu Lachova priloga: Kada je kodeks dospio na svoje sadašnje mjesto? Kojim načinom ili putem? Kome atribuirati prijepis? Vrijeme nastanka Tomina komentara? Način ili put Tomina dolaska u posjed Grossetesteova prijevoda? itd. Lach je zato ispunjen žarom i nadom, svjestan velike vrijednosti i golemog značenja kodeksa za hrvatsku znanost i kulturu, »da će u dogledno vrijeme biti moguće izdati čitavi tekst ovoga kodeksa, jer taj kodeks sigurno spada u red najstarijih i najbolje sačuvanih Tominih kodeksa, ipak će objavljivanje njegovog teksta biti sigurno korisno za uspoređivanje s drugim tekstovima ovoga Tominog djela«. U nastavku je

[8] »Primo, liber ethicorum cum lectura beati Thome, et incipit 'omnis ars ac omnis doctrina', et in fine libri habet textum excommunicatorum, et in fine libri finit 'filios et parentes', et est copertus copertorio nigro«. (Ivan Tkalčić, »Dva inventara prvostolne crkve zagrebačke iz XIV. i XV. vieka«, *Starine*, knjiga XIII, Zagreb, 1881., str. 148) Lachu je inače bio poznat spomen kodeksa, ali na drugom mjestu. (*Povjesni spomenici grada Zagreba*, sv. XI, Zagreb, 1905., str. 175)

[9] Isto, 119.

[10] »Libros eciam ecclesiasticos diversos, jadikuje biskup zagrebački Ivan III., qui apud ipsos fratres nostros pretextu studii fuissent, et libros tam missalium quam breviariorum et aliorum magni valoris in predam et rapinam committendo rapuerunt et secum apportaverunt«. (Isto, 120)

Lach čitatelju nejasan kada govori o Frettéovu izdanju Tominog komentara Aristotelove *Etike*, jer se odmah nàdaje pitanje: Koji je predložak St. E. Fretté pred sobom imao za objavljivanje svoga izdanja?[11]

Karlo Balić treći je u nizu hrvatskih autora koji su hrvatsku i izvanhrvatsku stručnu javnost upoznali s kodeksom koji se na čast svevjekovnoj Hrvatskoj čuva u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu. Proputovao je, po vlastitim riječima, između dva svjetska rata gotovo cijelim južnoslavenskim prostorom u potrazi za rukopisima drugih skolastičara od 13. do 15. st. Ističe samostane konventualaca i dominikanaca u Šibeniku i Dubrovniku, »Tandis que les autres mss. de la bibliothèque métropolitaine de Zagreb sont restés jusqu' à ce jour presque totalement ignorés du monde scientifique«.[12] Balić najprije preda se stavlja inventare koje je prepisao i objavio I. Tkalčić. Studiozno prelistava inventare, studiozno se i osvrćući na njih u svom preglednom i temeljitom radu, da bi pod naslovom »Les manuscripts d' auteurs scolastiques conservés de longue date à la bibliothèque métropolitaine de Zagreb« konstatirao ono za nas ovdje vrlo bitno: »D' après les anciens inventaires de l' église cathédrale de Zagreb, le nombre des mss. se rapportant à la théologie et à la philosophie scolastique n' était pas inférieur aux mss. liturgiques«.[13] Balić nam *in extenso* prenosi podatke vezane uz Rkp. 14, tako da to premašuje puki bibliografski zapis: *Le livre de l' Étique d' Aristote avec le commentaire de St. Thomas d' Aquin*. – Parchemin, 354X230 mm., ff. 126, s. XIV. Reluire ancienne en bois, le dos n' est pas conservé. a) F 1–124: *Liber Ethicorum Aristotelis cum commentario S. Thomae*«. Na prvom foliju Balić nalazi stari zapis: »Glosa super Ethicorum Thome de Aquino«. Na f. 1ra Balić čita: »Incipit primus liber ethicorum Aristotelis«. Neposredno se nadovezuje Aristotelov tekst pisan s ovećim slovima: »Omnis ars et omnis doctrina«. Aristotelov tekst u prijevodu Roberta Grossetestea uvijek prethodi komentaru Anđeoskog Naučitelja. Za prvim Aristotelovim tekstom u rubrici slijedi: »Incipiunt rationes fratris Thome de Aquino Ordinis fratrum praedicatorum super librum ethicorum Aristotelis. Et primo super primum librum eiusdem«. Komentar Anđeoskog Naučitelja započinje ovim riječima: »Sicut dicit philosophus in principio metaphiysice, sapientis est ordinare«. Na f. 15ra slijedi rubrika: »Explicit expositio super primum librum ethicorum. Incipit secundus liber«. Na f. 23rb završava izlaganje II. knjige, na f. 38^{rv} III., na f. 51ra IV., na f. 65^{r} V., na f. 75^{r} VI., na f. 88^{r} VII., na f. 100^{r} VIII., na f. 111rb IX., dok je na f. 124va Balić pročitao: »terminatio sententiae totius libri Ethicorum. Deo gratias. Amen. Explicit expositio fratris

[11] J. Lach, isto, 180.

[12] Charles Balic, »Les anciens manuscripts de la Bibliothèque métropolitaine de Zagreb«, in: *Studia mediaevalia in honorem A. R. P. Raymundi J. Martin...*, Brugis Flandrorum, 1948., str. 437.

[13] Isto, 443.

Thome de Aquino super X. librum ethicorum, et per consequens super totum librum. Deo gratias. Amen«.

U nastavku Balić upućuje na sadržaj ff. 124vb – 126vb: »une autre main très ancienne a écrit le traité sur l' Économique attribué à Aristote. –F. 124vb [Y]conomica et polytica differunt non solum tantum quantum domus et civitas...«. F. 126vb: »Oportet et specialiter et communiter iuste cogitantes ad omnes deos et homines vivere, et multum ad suam uxorem et filios et parentes«. Slijedi zapis iz druge ruke: »Explicit Yconomia Aristotelis«. Balić zaključuje da je taj rukopis istovjetan s rukopisom koji se nalazi na prvom mjestu u starom zagrebačkom inventaru pod rubrikom »libri arcium«. Tu stoji da na kraju komentara o Aristotelovoj etici rukopis »habet textum *excommunicatorum*, et in fine libri finit 'filios et parentes'«. Riječ »yconomicorum« pročitana je bila kao »excommunicatorum«, kao što se stalno čitalo »sententiarum« umjesto »summarum«.[14] Uočljivo je da je Balić, uza sve druge kodekse, Ms. 14 namijenio razmjerno dosta prostora. Rukopis uz koji su najtješnje vezana tri velika imena zapadne kulture (Aristotel – Robert Grossteste – Toma Akvinski) morao je privući snažnu pozornost i velikog hrvatskog i svjetskog skolastičkog autoriteta, kao što je fra Karlo Balić. Bez obzira što nisu u pitanju hrvatska imena, u okviru teme ovoga rada Balićev rad uzimamo za izravan doprinos predrenesansnoj hrvatskoj filozofskoj baštini.

Suvremeni hrvatski skotist i član rimske »Škotističke Komisije« Josip B. Percan podsjetio je na nezaobilazno obogaćenje inače dugačkog niza srednjovjekovnih vrela s tri manuskripta na tlu Hrvatske. Dva su pohranjena u zagrebačkoj Metropolitani, a treći u knjižnici Dominikanskog samostana u Dubrovniku. U ediciji *Aristoteles Latinus* vode se pod br. 1657, 1658 i 2167. Stariji zagrebački, možda iz 13. st. (Bibliotheca Capituli Metropolitani 97), sadrži *Liber de Causis* s komentarom, a drugi iz 14. st., koji se u katalogu fonda vodi pod br. 14, sadrži *Liber Ethicorum* s Tominim komentarom, zajedno s jednim fragmentom Filozofovog djela *Aeconomica* (*translatio vetus*). Treći manuskript u Dominikanskoj knjižnici u Dubrovniku (Bibliotheca Conventus Fratrum Praedicatorum), također iz 14. st., sadrži nepotpun *Liber Metaphysicorum* (*translatio nova*), s Averroesovim glosama, te s nekim Tominim komentarima.[15]

[14] Balić se u bilješci vrlo povoljno izrazio o Lachovu prikazu kodeksa: »Lach donne une description détaillée du ms. Mr 14 en langue croate, transcrit le texte de l' Économie (p. 184–186), donne le fac-simile du f. 1 et reproduit le texte d' une partie du commentaire de St. Thomas en le confrontant avec l' édition de Fretté (Paris, 1889)«. (Isto, 457)

[15] Opis mu donose H. Folnežić (*Die illuminierten Handschriften in Dalmatien*, Leipzig 1917.), i Karlo Balić (»Alte Handschriften in Dominikanerbibliothek in Dubrovnik-Ragusa«, u *Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, Supplementband III. 1, Münster in W., 1935., str. 3–8). Vidi Josip B. Percan, »Srednjovjekovne latinske translacije Aristotela i nekih drugih autora u kontekstu visoke skolastike, te njihova moderna kritička izdanja kao doprinos europskoj latinskoj kulturnoj baštini«, *Latinitet u Europi* (Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa s posebnim osvrtom na hrvatski latinitet nekad i danas), Rijeka, 2006., str. 221.

Interes za lincolnskog biskupa Roberta gotovo se razmahao u 20. st. Definitivno se navodi kao »Versio Lincolniensis«, prva integralna verzija *Nikomahove etike*. »Verzija« je nastala u Engleskoj poslije 1240., a prije 1250. Značajno je da Robertova »verzija« sadrži i neke Eustratijeve komentare koji su bili u uporabi već prije latinskih prijevoda tekstova samog Filozofa. No, ima nekih naznaka koje upućuju da to nije isključivo Grossetesteov prijevod, nego da je tijekom prevođenja bio okružen s više suradnika. Pretpostavlja se da su to bili mahom franjevci, jer lincolnski biskup zarana i rado surađuje upravo s engleskim predstavnicima Male braće. To sugerira i Roger Bacon u svom *Compendium*-u: »... quia [Robertus] graecum et hebreum non scivit sufficienter ut per se transferret, sed multos habuit auditores«.[16] No, Percan se baš i ne miri s tom i takvom minorizacijom, te upućuje na jednu onodobno suvremenu primjedbu Alemannus-a, odnosno Hermana Istranina u jednom njegovu prijevodu Filozofove *Retorike* koji se nalazi u Cod. Paris. Nat. lat. 16673, u kojem na f. 65r stoji: »... quemadmodum contingit in libro Nicomachie, quem latini Ethicam Aristotilis appellant; nam et hunc, prout potui, in latinum verti eloquium ex arabico; et postmodum reverendus pater magister Robertus Grossi Capitis, sed subtilis intellectus, Linconiensis episcopus, ex primo fonte unde emanaverat, Greco videlicet, ipsum est completius interpretatus, et grecorum commentis proprias annectentes notulas, commentatus«.[17]

S tim kodeksom, što nama ovdje također nije nevažno, imademo zacijelo najstariji spomen Roberta Grossetestea na našem tlu. Tek uzgred pripomenimo da su dvije inkunabule Roberta Linconiensisa u Samostanu konventualaca u Šibeniku s komentarima triju Aristotelovih djela iz 1494. i 1500. dvije snažne potvrde renesansnog zanimanja za filozofa Grossetestea na našem tlu.[18]

Kao prvorazredno svjedočanstvo bogate antičko-mediteranske filozofske tradicije u hrvatskoj filozofiji (pred)renesanse spada i rkp. 36: Komentar Aristotelove *Metafizike* na koji je također upozorio K. Balić u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu. Rukopis nije zahtijevao složeniji bibliografski opis, uspo-

[16] Usp. J. S. Brewer, *Opera quaedam*, str. 472. Odnosni navod donosim prema J. B. Percanu. (isto, 225)

[17] Nav. prema *AL*, vol. I, str. 69, nota 3, a ovdje preuzeto od J. B. Percana, isto, 225. Prema istom izvoru bih ovdje dometnuo da je pisac brojnih filozofsko-teoloških traktata, Robertus Grosseteste [Robert Greathead] Lincolniensis, uz Ivana Damaščanskoga i Pseudo-Dionizija, vrijedio za *auctoritas* mnogim velikim skolastičkim piscima. Osim po svojoj »Versio Lincolniensis«, Robert je izbio na glas i kao komentator *Druge Analitike* i *Fizike*, čime nije iscrpljen ni Robertov translatorni ni komentatorski rad. (isto, 234)

[18] Robertus Linconiensis, *Commentaria in Posteriora Aristotelis*. – [Accedit;] Scriptum Gualteri Burlei *Super Libros Posteriorum Aristotelis*. Venetiis, Bonetus Locatellus, impensis Oct. Scoti, IV id. nov [10 XI] 1494. Šibenik, Samostan Franjevaca konventualaca, Ink. 54, adl. 2. Međutim, ravnih deset godina kasnije to isto izdanje Robertovih Komentara ponovo se tiska u Veneciji (1504.), a to se izdanje nalazi u knjižnici Franjevačkog samostana u Makarskoj kao privez 1. inkunabuli: Duns Scotus Ioânnes, *Quaestiones super universalibus Porphyrii*, Venetiis, 1515.

redi li se s prethodnim kodeksom. Datira također iz 14. st. Rukopis započinje riječima: »Omnes homines naturaliter scire desiderant. Ista propositio scribitur a philosopho in principio metaphysicae et potest fulciri istis racionibus...«. Na f. 24vb stoji ime Albert: »Notandum si quis dicat quomodo cognoscitur aliquis habere bonum tactum, dicit Albertus quod primum signum est quod habeat molles crines et subtiles...«. F. 55rb sadrži posljednje riječi koje pripadaju Aristotelu: »autem et color etc«.[19] I ovaj rukopis u Metropolitani svjedoči o Aristotelovoj stožernoj doktrinarnoj prisutnosti na tlu visoko-skolastičke i kasnopredrenesansne »Croatiae doctae«.

Kodeks u Metropolitani, kako s gledišta svoga sadržaja tako i s gledišta mjesta gdje se čuva, opipljiv je ranopredrenesansni refleks u prijelomnom 14. st. kao stoljeću prvih zametaka filozofije novog doba. Prema tome, kodeks Tominog komentara već preko sedam stoljeća svjedoči o našoj uključenosti u filozofska zbivanja europskog predrenesansnog srednjovjekovlja.

Bilo je potrebno za našu svrhu nešto iscrpnije osvrnuti se na ovaj kodeks u Metropolitani prvenstveno zbog njegovih osnovnih atribucija koje karakteriziraju ovaj pisani dokument-svjedočanstvo iz vremena kada i Hrvatska počinje tražiti svoje mjesto u »učenoj Europi« koja bi zasigurno, s današnjeg gledišta i odmaka, bila manje učena bez udjela stotina Hrvata na svim područjima ljudskog znanja na tlu srednjovjekovne, renesansne i novovjekovne Europe.

2. Dominikanci *Riculdus Florentinus* i Robertus o Aristotelu i Porfiriju. Rkp. u sam. konv. u Šibeniku (13./14. st.)

Nisu se zatrli tragovi intelektualnog i znanstvenog rada u 13. i 14. st. ni Tomine subraće u Samostanu konventualaca sv. Frane u Šibeniku. Poznati domicilni kulturni povjesničar i šibenski svećenik Krsto Stošić u svom marnom istraživanju rukopisnih kodeksa u samostanskoj knjižnici nailazi na dva za nas ovdje prvorazredna svjedočanstva vjerojatno filozofskog nastavnog rada, isto tako vjerojatno vezanog uz sholarni rad u samostanu. Stošić je zasigurno htio ostaviti vlastito svjedočanstvo o svom pionirskom i sustavno provedenom istraživanju u šibenskom samostanu, za razliku negoli su to uradili neki hrvatski, inače ugledni i uvaženi znanstvenici i povjesničari: »Rukopise su katkada pregledavali i naši domaći povjesničari Smičiklas, Kukuljević, Tkalčić, Rački, Bulić, Jelić, Laszowski, Šišić i drugi, rijetko kad koji strani učenjak. No nitko od njih nije pregledao sve kodekse i sav arhiv.«[20] Pod br. 14 (pod kojim

[19] Ch. Balic, isto, 470.

[20] Krsto Stošić, »Rukopisni kodeksi Samostana sv. Franje u Šibeniku«, *Croatia sacra* (Arkiv za crkvenu povijest Hrvata), 3/1933./, Zagreb, str. 18.

se nalaze oba kodeksa) Stošić je zabilježio ono za nas ovdje najvažnije: A. Tractatus philosophici. B. Scripta philosophica fratris Riculdi et Roberti. Prvi rukopis ima 25 listova, pisanih u dva stupca goticom, po Stošićevoj procjeni iz 13. ili 14. st. Rukopis sadrži traktat *De divisionibus entis*, da bi od 9. fol. sve bilo jasnije: »Explicit super Porphirium«. Rukopis označen slovom B ima 24 lista, ispisan također na dva stupca. Stošić i u svezi s tim rukopisom bilježi ono za nas ovdje najvažnije: »Incipit ... librum... Aristotelis«. Osmi folij sadrži još važnije podatke: »Expliciunt scripta fratris Riculdi Florentini supra secundum librum peryhemerias«. Prenosi nam Stošić i neposredan nastavak: »Incipiunt scripta fratris (ime brisano!) ordinis fratrum praedicatorum super libros sex principiorum«, da bi nam i kod ovog rukopisa s fol. 24^{r} (kod Stošića l. 24^{a}) bilo mnogo toga jasnije, između ostaloga, i u pogledu izvornosti spisa iz pera dominikanskog autora (vjerojatno Roberta): »Congesta sunt haec scripta ex aliorum opusculis ut plurimum... fratris Roberti anglici«. I najposlije: »Incipiunt modales fratris thome a s. ... (nejasne riječi)«.[21]

Uočljivo je iz ovoga, i ne samo ovoga primjera da su pojedini (hrvatski) redovnici, u žaru na započetom ekipnom poslu, načas smetali s uma tko kojem redu pripada. Istina i konačan dobar ishod u poslu nadilazili su one tek naizgled, naizvan ili pak prividno teže premostive razlike.

3. Dva aristotelička svjedočanstva u predrenesansnom Zadru

Rukopisni fondovi samostanskih knjižnica diljem Hrvatske vjerno svjedoče i pouzdano tumače hrvatsku kulturnu, filozofsku, teološku i prirodoznanstvenu prošlost, kako onu nam bližu tako i onu davnu, vezanu uz same osnutke naših samostana, a to znači od polovine 13. st. dalje naovamo. Vinko Velnić, franjevac Provincije Sv. Jeronima u Zadru, zaviruje upravo u tu svrhu nešto dublje u prebogati rukopisni fond, ponajvećma teološkog karaktera u Samostanu sv. Frane u Zadru. Vrijeme osnutka franjevačkog teološkog studija poklapa se s ustrojem teološkog studija na razini Reda, tj. oko god. 1250. Velnić je bio nakan izvući iz te rukopisne riznice na vidjelo kakav rukopis kojim bi dokumentirao školsku nastavu u Zadru već u 13. ili 14. st. Odlučuje se za rukopis koji je već puno stoljeće odražavao strukturu studija Franjevačkog reda, tj. iz god. 1355. Ta se godina može pročitati u kolofonu rukopisa. Sadržajno nije jedinstven, te se može uzeti za *miscellanea*. Sastoji se od pet dijelova kao pet zasebnih tematskih cjelina. Prvi dio ima pet svojih poddijelova: 1. Dvanaest kraćih prikaza nekih pravila propisanog vladanja u obliku sen-

[21] K. Stošić, isto, 18–21, 30–31.

tencija; 2. Uzvišeno dostojanstvo ljudske osobe (ustvari govor sv. Augustina); 3. Kratki prikaz Aristotelova života (De vita Aristotelis); 4. Smrt Aristotela (De morte Aristotelis); 5. Aristotelova knjiga o umnosti (Liber Aristotelis de intelligentia). Od pet tematskih cjelina rukopisa, našu pozornost privlače tri: »De vita Aristotelis«, »De morte Aristotelis« i »Liber Aristotelis de intelligentia«. Drugi dio tvore dvije tematske cjeline: 2.1. Opusculum Summae de coelestibus angelis; 2.2. Izvorna rasprava o krepostima na temelju citata iz Sv. pisma (»Templum Dei sanctum est quod estis vos...«). Treći dio tvori sažet prikaz osnova kršćanske vjere (»Fundamentum theologiae«), na temelju izreka svetih otaca i crkvenih naučitelja. Četvrti dio prema Explicit-u glasi: »Abreviatura summae magistri Thome Berdonardini De ca (causa) Dei contra Pellagium conspillata per fr/atrem/ Barth/olomaeum/ de Rothardo de Placen/tia/ theologiae magistrum anno MCCCLV«, s tabelom, indeksom i sadržajem. Peti dio sačinjava *Liber secretorum philosophorum intitulatus*. U knjizi se raspravlja o tajnama filozofa (*secreta philosophorum*), koje za običan puk (*vulgus*) izgledaju nemogućima, a u biti su plodovi filozofskih istraživanja i proučavanja slobodnih umijeća (*Artes liberales*): gramatike, dijalektike, retorike, aritmetike, muzike, geometrije i astronomije (*trivium* i *quadrivium*).

Velniću je navlastitu pozornost privukao upravo peti rukopis drugog dijela čitavog rukopisnog kompleksa. Dakle, iznimno dragocjenim prosuđujemo kao prilog za hrvatsku filozofsku historiografiju 14. st. spis *Secretum philosophorum* zasad nepoznatog engleskog autora, što se čuva u rukopisnom fondu knjižnice Samostana sv. Frane u Zadru. Za moguću godinu nastanka uzima se u obzir godina 1355.

V. Velnić nije se dao zbuniti nekim naznakama koje upućuju da bi mjesto postanja rukopisa trebalo potražiti negdje izvan Hrvatske, a onda i Zadra, možda u Engleskoj, na što upućuju neki engleski termini. U tom pitanju Velnić jedino istupa kao tumač, izlazeći s nekim vrlo zanimljivim i sasma održivim pretpostavkama. Prepustimo stoga Velniću riječ: »Veoma simptomatičan podatak koji bi nas u prvi mah mogao navesti da mjesto nastanka ovog rukopisa tražimo izvan Zadra. Čini mi se, međutim, da upravo taj podatak upućuje na to da je taj rukopis napisan u Zadru i da mu je, vjerojatno, i autor Zadranin. U drugoj polovici 14. st. živjela je u samostanu sv. Frane jedna veoma važna osoba koja je imala akademski naslov Oksfordskog univerziteta fr. Nikola iz Zadra. Poznata je činjenica da je upravo taj univerzitet, za razliku od Sorbone po tradiciji, kojoj je temelj postavio Ruđer Bacon, njegovao prirodne znanosti«. Velnić je i u nastavku osnovano prihvatljiv s ponuđenim pretpostavkama. Iluminacije rukopisa prihvatljive su indicije da je upravo zadarski franjevački samostan skriptorski domicil dotičnog rukopisa, jer je »taj rukopis nastao u samostanu koji ima najviše takvih, iluminiranih kodeksa u nas, koji

su, možda, i plod samog skriptorija u samostanu«. Zbog uočljivih zajedničkih obilježja posljednjeg dijela rukopisa, Velnić je sklon protegnuti godinu 1355. s Berdonardinijeve sume na cijeli rukopis, u što se dodatno uvjerava činjenicom »da dijelovi ovog rukopisa nisu slučajno vezani u jednu cjelinu, već da oni sačinjavaju tu cjelinu zbog toga što su oni bili i funkcionalno povezani«. Plod Velnićeva zdravorazumskog, razvidno pronicavog i najzad čvrsto logičkog razmišljanja o prikazanom rukopisu iz svoga samostana, involviranje je tog rukopisa u hrvatsku predrenesansnu baštinu. Rukopis u Velnićevu prikazu valja uzeti za »prerađivačku sirovinu« u najpozitivnijem i smislu i značenju, u smislu naime jednog ponuđenog proizvoda koji nam Velnićevim tragom valja obraditi i vrednovati, ne ispuštajući iz vida vrijeme i moguće okolnosti njegova nastanka. Velnić je znanstveno posve neopterećeno pružio jasan uvid u jedan nastavno školski rukopis, danas star preko 650 godina. Rukopis je sasvim pregledno i do pojedinosti sadržajno raščlanjen, gotovo kodikološki obrađen, te značenjski nam približen, ali ne i protumačen na svim onim mjestima koja su zahtijevala komplemente interpretativnog instrumentarija. No, Velnićev prikaz i u tom obliku nama valja danas uzeti kao čvrstu podlogu za konačno uvrštavanje tog značajnog nastavno školskog dokumenta u temelje hrvatskog filozofskog prostora i programa iz vremena nastanka samog rukopisa.[22]

S našeg tematskog gledišta, zadarski rukopis je u svakom slučaju još jedno snažno dokazno svjedočanstvo filozofijskog tematiziranja i promišljanja života, učenja i smrti Aristotela kao osnova aristotelizma na našem tlu u 14. st.

Zadržimo se načas još u Zadru. Za nas ovdje isto je tako vrlo zanimljiv jedan kasnosrednjovjekovni, odnosno, ranopredrenesansni filozofski relikt. Naime, uza zadarske skriptore Georgiusa de Georgiis, Stephanusa de Cortesis i dr., zadarski liječnik Jacobino de Mainenti jedan je od svjedoka žive uključenosti zadarskog humanističkog trečenta u filozofski život na hrvatskom tlu. Trebalo je naime gotovo pet stoljeća proteći da nešto više doznamo o tom zagonetnom zadarskom medicinaru i trogirskom gradskom fiziku. Glavni, najvažniji trag ostavio je za sobom, naravno, sam »Jacobinus quondam Alberti de Maynentibus«. Rukopis s oznakom Ms 891 (2702) iz biblioteke Sir Thomasa Phillippsa (1792.–1872.) u Cheltenhamu, među drugim tekstovima sadrži i prijepis Aristotelove *Politike* u latinskom prijevodu iz približno god. 1270. sa zabilješkom na f. 2v: »Liber politicorum et yconomicorum Aristotilis in hoc volumine deputatur, Deo volente, ad usum mei Jacobini quondam Alberti de Maynentibus de Vicentia, quem scripsi in civitate Jadre 1393 cum ibi forem ab illius civitatis communitate pro fisico opere medicinae salariatus et habi-

[22] Vinko Velnić, »Jedan važan dokument u prošlosti školske nastave u Zadru«, *Zbornik radova* (Četvrtog simpozija iz povijesti znanosti, prirodne znanosti i njihove primjene kod Hrvata u srednjem vijeku), Zagreb, 1983., str. 43–46.

tus. Laus et honor deo«.[23] Hrvatsko-talijanski povjesničar i filolog Giuseppe Praga (Sutomiščica, o. Ugljan, 1893.–Venecija, 1958.) u svojim je arhivskim istraživanjima došao do podataka da je Jacobino pok. Alberta de Mainenti iz Vicenze bio gradski liječnik u Zadru između 1388. i 1390. (god. 1382. bio je gradski fizik u Trogiru). Svoj boravak u Zadru Jacobino je smatrao toliko za sebe značajnim da ga se kasnije u Veneciji titulira »olim physicus Jadre«.[24] Vjerojatno kao kaligraf na glasu, Jacobino de Mainenti latio se god. 1393. skriptorskog posla u priređivanju nekog možda skorog izdanja Aristotelove *Politike*. Iz Jacobinove zabilješke se može zaključiti da je pisana manje ili više poodavno nakon prijepisa *Politike*, jer Jacobino govori o svom već minulom radu u Zadru.[25] Treba naglasiti da s Mainentijem zasad imamo prvi spomen Aristotelove *Politike* iz približno god. 1270., jer se autor u prologu za *Obsidio Jadrensis/Opsada Zadra* koristi navodima iz Aristotelove *Politike*.[26]

Lako se složiti da nam ovaj zagonetni zadarski medicinar sa samog praga humanističko-renesansnog razdoblja nešto posebnije podiže znatiželju s nekim pitanjima i odgovorima na njih: Medicinar i skriptor, k tome i kaligraf? Je li medicinar i kaligraf ugovorio dobro plaćeni posao ili je posrijedi bio nezadrživ nagib prema filozofiji? Mediko-filozofska tradicija prati povijest medicine i filozofije od najdavnijih dana. Na koju je zapravo stranu pretezao taj nagib? Može li se na primjeru Jacobina de Mainenti govoriti o medicinaru u filozofiji ili filozofu u medicini? O kojem je pritom stupnju nagiba moguć govor? Sukladno svim tim pitanjima značajan je mogući zaključak o razlogu prepisivanja što ga (tj. zaključak) možemo izvući iz Mainentijeve zabilješke: »ad usum mei Jacobini…«. Sva ta pitanja eruptiraju zbog zasad šturog znanja o tom medicinaru (i/li) filozofu, a nipošto uljezu u tuđi zábran.

[23] Tu Mainentijevu zabilješku donose Inge Šegvić Belamarić i Joško Belamarić, autori knjige *Stare i rijetke knjige iz knjižnice Klasične gimnazije u Splitu*, Split, 1995., str. 54. No, iz pripadajuće bilješke ne vidi se odakle autorima taj za nas ovdje važan podatak. Netočnim se ispostavlja da bi do izvora tog dragocjenog podatka dovelo upućivanje na knjigu W. L. Newmana *The Politics of Aristotle*, vol. I, čak s navedenom 60. stranicom.

[24] Od dvaju Mainentijevih rukopisa jedan se nalazi u Bodleiani (Auct. class. lat. 110, Coxe 154), dok se za drugoga u Marciani (ms. 2589) samo pretpostavlja da je njegov. Ni za potonje podatke ne nalazimo u spomenutoj knjizi jasno naveden izvor. (nav. dj., 54–55)

[25] S navedenom godinom (1393.), želimo li biti egzaktni kad su u pitanju brojke, »Jacobino Mainenti« ne pripada prepisivačima Aristotela u 15. st., kao što se može zaključiti kod Lj. Schiffler-Premec. (*Miho Monaldi. Ličnost i djelo*, Zagreb 1984., str. 43)

[26] »Sed, o collega amantissime, sicut Aristotiles philosophus et Porphirius in eorum dialecticis et conclusionibus expresse attestantur, animalitatem rationalitatemque fore essentialiter hominis ac risibilitatem proprium eius, sic manifeste Venetis insit naturaliter excitare simoniam ac eius proprietas Ungaricęque turbę cum simonia somnium appetere«. (*Obsidio Iadrensis/Opsada Zadra*. Rukopis Veljka Gortana priredili Branimir Glavičić i Vladimir Vratović u suradnji s Damirom Karbićem, Miroslavom Kurelcem i Zoranom Ladićem, HAZU, Zagreb 2007., str. 169. (*Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Volumen 54)

Povežemo li iznesene priloge u jednu tematsku cjelinu, moguće je zaključiti o sasvim izvornim, podrijetlom osobitim i vrlo zanimljivim predrenesansnim misaonim gibanjima na tlu predrenesansnog Zadra, gibanjima za koja se već onomad moglo govoriti da nisu protekla bez europskih odjeka. Razvidno je također da su se ta gibanja na hrvatskom prostoru javljala vremenski sporadično. Izvanjski oblici tih gibanja bili su različiti, međusobno nepovezani, ali svi sa zajedničkim pojačanim prefiksom: (rano)predrenesansne misaone artikulacije kasnijih renesansnih preferencijalnih tematizacija i problematizacija. No, danas s mnogo više sigurnosti možemo zaključiti i ustvrditi da su ta misaona strujanja postupno jedno za drugim uvrla u sveeuropske misaone tijekove.

Dometnimo k ovim svjedočanstvima jedan sasvim osobit *curiosum* što ga za nas ovdje predstavlja spomen Aristotela, odnosno navod iz nekog od Aristotelovih djela u poznatom rukopisu nepoznatog autora iz god. 1347./1348. *Obsidio Jadrensis/Opsada Zadra*. Anonim podsjeća »premiloga druga« na mjesta kod Aristotela i Porfirija, gdje filozofi u svojim dijalektičkim zaključcima izrijekom potvrđuju da su tjelesnost i razumnost dva bitna svojstva čovjeka, pridružujući im i sposobnost smijanja, koja također pripada samo čovjeku. Autor to ciljano navodi da bi odmah u nastavku spočitnuo Mlečanima kako im je očigledno od prirode usađeno poticati (na) simoniju, dok se to kod ugarske vojske odražava drijemežom zbog simonije.[27]

4. Ivan Stojković: ekleziolog i kodikofil u službi filozofije

Veliko ime Dubrovnika i europskoga renesansnog humanizma 15. st., te rimski kardinal Ivan Stojković donosi god. 1437. iz Carigrada preko 60 kodeksa koje zajedno s bogatom bibliotekom ostavlja dominikancima u Baselu. Među kodeksima se može govoriti o desetak s filozofskim sadržajem: Gregorije Nisenski, *De mundo et generacione hominis, Opiniones de anima philosophorum et christianorum hereticorum* i *De luce;* Nicephorus Gregoras Philosophus, *De sapientia, Platonis Phedrus de honesto*; Gregorii Theologi *Metrica philosophia*; Aristotelis *Organum*, te najzad *Concordantia poetarum,*

[27] U izvorniku to glasi: »Sed, o' collega amantissime, sicut Aristoteles philosophus et Porphirius in eorum dialecticis et conclusionibus expresse attestantur, animalitatem rationalitatemque fore essentialiter hominis ac risibilitatem propriam eius, sic manifeste Venetis insit naturaliter excitare simoniam ac eius proprietas Ungaricaeque turbae cum simonia somnium appetere«. S vremenom uvrštavanja ovog zanimljivog i značajnog ranopredrenesansnog spomena za našu svrhu ovdje poklapa se izdavanje rukopisa *Obsidio Jadrensis/Opsada Zadra* u spomen na 660. obljetnicu nastanka rukopisa. Prema tom dvojezičnom izdanju donosim navod iz Aristotela i Porfirija (str. 168/169).

philosophorum et sanctorum doctorum. Tu su i dva Proklova djela: *De Providentia* i *De malorum subsistentia*. Poznato je isto tako da su se tim kodeksima, pored zasigurno i drugih, služili dva vodeća europska renesansna humanista: Erazmo Roterdamski i Johann Reuchlin-Capnion.[28] Kao prvo, valja nam biti načistu da taj tek jedan u podugačkom nizu velikih Dubrovčana, koliko o tome zasad znamo, nije s perom ostavio gotovo nikakva traga u povijesti filozofije. Široki krug onih koje do najnovijih dana znanstveno zaokupljaju »misao i djelo« rimskog kardinala iz Dubrovnika, personificiraju dubrovačkog ekleziologa širokih interesa i još širih pogleda, te jednoga od hrvatskih protohumanista, koji je vrlo dobro znao kamo mu je bilo poći po unikatne i vrijedne kodekse: u Drugi ili Novi Rim, na vrata s Istoka na Zapad. Premda mu filozofija nije bila ni u širem fokusu zanimanja ili pak proučavanja, nama je ovdje istaknuti barem dvije poveznice koje u većoj ili manjoj mjeri opovrgavaju moguću tvrdnju da je Stojković »proputovao« filozofijom kao Tacitovom »nepoznatom zemljom« (*terra incognita*): 1. Teško je ne pretpostaviti da dominikanac Stojković nije solidno ovladao filozofijom za svoga naukovanja u Parizu i Padovi. Na autentičnu paradigmu humanističke *sve-znati-želje* kod Stojkovića upozorio je francuski dominikanski povjesničar Reda Antoine Touron: »Sretan genij, pravedan, daleko iznad prosjeka, imao je sigurno pamćenje, živu i plodnu maštu uz izuzetnu govorničku vještinu. Čelično zdravlje mu je dozvoljavalo i najnaporniji posao, tako da je mogao zadovoljiti svoju prirodnu težnju da sve čita i sve proučava…«.[29] Svaki istraživač hrvatske filozofske baštine s pravom i utemeljeno može na svome mjestu upozoriti na podrijetlo i način dospijeća navedenih (filozofskih) kodeksa iz Carigrada u Dominikanski samostan u Baselu.

Što se filozofije u širem smislu tiče, možemo I. Stojkovića zastalno uzeti za bogatog mecenu i bibliofila ili, točnije, »kodikofila« koji je námakao obilje građe za filozofska istraživanja.

5. Hrvatski renesansni tiskari u službi filozofije

Danas raspolažemo s dovoljno elemenata da hrvatskim renesansnim protohumanistima 15. st. pribrojimo, istina, *modo specifico*, i dva hrvatska, danas

[28] Reuchlin je neke od kodeksa zadržao preko 30 godina, što se utvrdilo kasnijim popisom Reuchlinove knjižnice. (v. K. Christ, *Die Bibliothek Reuchlins in Pforzheim*, Leipzig, 1924.) O tim i drugim podacima v. str. 145, uz napomenu da sam se za nas ovdje relevantne podatke o Ivanu Stojkoviću oslanjao na podatke kod André Verneta, »Les manuscripts grecs de Jean de Raguse (+1443.)«, *Basler Zeitschrift* (Sonderdruck aus Band 61), Basel, 1961., pp. 75–109 *passim*.

[29] *Histoire des hommes illustres de l' Ordre de Saint Dominique*, t. III, Paris, 1746., str. 247 – nav. Ivica Tomljenović, »Prilozi za biografiju Ivana Stojkovića«, *Misao i djelo Ivana Stojkovića (1390/1395–1443)*. Zbornik radova s Međunarodnog simpozija u Dubrovniku, 26–28. svibnja 1983., Zagreb, 1986., str. 112–113.

u svjetskim razmjerima poznata tiskara: Andriju Paltašića Kotoranina (Andreas de Paltascichis Catharensis) s oficinom u Veneciji i Dobrića Dobrićevića (Boninus de Boninis) Lastovca u Veneciji, Padovi, Veroni, Brescii, te kao nakladnika u Lyonu (Lugdunum). Iz kronološki poredanog niza Paltašićevih prvotisaka u razdoblju 1476.–1492. iščitavamo raspoznatljivo visoku europsku uključenost jednog danas poznatog i priznatog hrvatskog renesansnog tiskara i izdavača u europsko inkunabulno izdavaštvo u posljednjoj četvrtini 15. st. Razinom i vrsnoćom nebitno inferiornije možemo predstaviti i Dobrića Dobrićevića. Nepoznati su nam putovi i načini njihovih tiskarskih odabira. Razloge tih i drugih nepoznanica, kad su u pitanju hrvatski renesansni tiskari, pokušava dokučiti Š. Jurić; »Sistematsko i temeljito istraživanje obavljeno je najčešće samo za pojedine, najistaknutije tipografske majstore i velike tipografske kuće te njihovu djelatnost nerijetko poznajemo u najsitnije detalje, dok je istodobno neusporedivo veći broj drugih, manjih tiskarskih pregalaca samo površno obrađen ili čak ostaje u potpunoj tami«.[30] S tim u svezi, valja znati da je sjeverna Italija bila gotovo posijana kvalitetnim oficinama i tipografijama u vlasništvu vrsnih majstora. Samo u Rimu do god. 1500. tiskale su se knjige u 38 oficina, a pretežno su, što je zanimljivo, bile u vlasništvu Nijemaca.[31]

Ne možemo nažalost kazati da je iz oficina dvaju hrvatskih tiskara obilnije izišlo opuskularne građe iz klasične grčke i rimske filozofske baštine. No, ne treba zaboraviti da Josip Badalić u svom popisu nije došao do podataka o svim tiskarskim proizvodima naših tiskara. Međutim, možemo ipak nabrojiti barem pet djela koja dolaze u obzir za našu svrhu. Iz Paltašićeve oficine u Veneciji god. 1492. izlazi djelo Gualthera Burlaeusa (alias Walther Burleigh) *Expositio sive Scriptum super Artem veterem Porphyrii et Aristotelis. Quaestiones de universalibus.* Venetiis, Andreas Catharensis, 21 I 1492. Dobrićević tiska u Brescii god. 1482. djelo: Geraldus Odonis, *Expositio in Aristotelis Ethicam.* (Ed. Gratianus Brixianus). Brixiae, Boninus de Boninis pro Bonifacio de Manerva, 3o IV 1482. Tiska Dobrićević u Brescii također i komentar *Scipionovu snu* rimskog antikvara, filozofa i pripadnika Simahova kruga Ambrozija Teodozija Makrobija (Ambrosius Theodosius Macrobius, 4./5. st.) *In Somnium Scipionis expositiones et Saturnalia.* Brixiae, Boninus de Boninis de Ragusia, 15 V 1485. Makrobije u komentaru Scipionovu snu nastojao je odabrana mjesta iz Ciceronova djela povezati s novoplatonskom filozofijom. Taj Dobrićevićev prvotisak može se naći po hrvatskim knjižnicama čak na tri mjesta: u Znanstvenoj knjižnici u Cavtatu, u Opatskoj knjižnici u Korčuli i Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu. Dobrićević god. 1485. tiska u Brescii etičko djelo

[30] Šime Jurić, »O djelovanju Dobrić Dobrićevića u Padovi«, *Dubrovnik*, 12(1969.), br. 4, Dubrovnik, str. 121.

[31] I. Šegvić Belamarić – J. Belamarić, nav. dj., 49.

grčkog poligrafa, filozofa (platonika) i biografa Plutarha iz Heroneje: *De virtutibus mulierum.* Traductio per Alamannum Rinutinum. Brixiae, Boninus de Boninis de Ragusia, 23 III 1485. Danas to Plutarhovo djelo u Dobrićevićevu prvotisku možemo čitati i u jednoj hrvatskoj knjižnici: Bogišićevoj knjižnici u Cavtatu.[32] Iste (1485.) godine Dobrićević tiska još jedno Plutarhovo djelo iz njegove vrlo plodne i vrlo raznovrsne spisateljske ostavštine: *De brevibus clarorum virorum inter se contentionibus ex Plutarcho*, per Guarinum Veronensem collectis nuper in latinum conversis Jacobo Lavagnolo. Brixiae, Boninus de Boninis de Ragusia, 29 III 1485. Plutarhovi »viri clari« zasigurno su nam sa svojih obala u izobilju prenijeli mudroslovnog zrnja, pogotovo u odabiru Guarina Veronežanina. Plutarhova i Dobrićevićeva inkunabula također je u posjedu cavtatske Knjižnice. U svakom slučaju, uza sva druga, i s djelima koja nas ovdje zanimaju, naši tiskari su dosegli proizvodnu razinu na kojoj ih je učena renesansna Europa s visokim uvažavanjem prihvatila.

Kao što su se hrvatski prvotiskari visoko izdigli u »učenoj Europi«, tako nam ih i ovdje valja sažeto istaknuti u pravom okviru. Njihovi tiskarski proizvodi, danas poznati širom svijeta, godinom izdanja i sadržajem samog djela ulaze u sastav onih 35 do 40.000 različitih djela i izdanja u sveukupnom broju otprilike nekih deset milijuna primjeraka. Od tih tiskanih primjeraka sačuvano je, prema približnim izračunima, nekih 500.000 primjeraka, što znači jedna dvadesetina sveukupne inkunabulne produkcije. Među njima i primjerci Paltašićevih i Dobrićevićevih, a vjerojatno još ponekog hrvatskog renesansnog tiskara.[33]

6. Medijevalni florilegij *Auctoritates Aristotelis et aliorum philosophorum*: »Cura et studio Simeonis Pasqualis Jadertini« (1488.)

U globalnoj filozofskoj literaturi poznat je medijevalni florilegij *Auctoritates Aristotelis.* Jacqueline Hamesse sa Sveučilišta u Louvainu, među desetcima autora koji stoje u svezi s historijatom jednoga od najpoznatijih medijevalnih florilegija iz 13. st., ne navodi i ime Šimuna Paskvalića Zadranina (Simon Pasqualis Jadertinus). Naime, bolonjski tiskar Ugo Rugerius ti-

[32] U prevoditelju djela što ga je objavio, Dobrićević je zacijelo upoznao učenog humanista i *homo politicus*-a. Alamanno Rinuccini di Filippo (1419.–1504.) u Europi, za koju je mnogo dao, doživljava u 20. st., ali i ranije, osobnu renesansu: Ferdinando Fossi, *Monumenta ad Alamanni Rinuccini vitam contexendam*, Firenze, 1791.; A. Rinuccini, *Lettere ed orazioni*, a cura di V. R. Giustiniani, Olschki, Firenze, 1953.; V. R. Giustiniani, *A. Rinuccini*, Böhlau Verlag, Colonia–Graz, 1965.

[33] Šime Jurić, »O inkunabulistici i njezinim zadacima u Hrvatskoj«, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 6(1960.), br. 1–2, Zagreb, str. 2.

skao je u Bolonji 15. travnja 1488. inkunabulno djelo *Auctoritates Aristotelis et aliorum philosophorum*, za nas ovdje s važnim uputstvom u impresumu: »cura et studio Simeonis Pasqualis Jadertini«.[34] U Franjevačkim samostanima na Košljunu, u Zadru i Dubrovniku nalaze se druga dva izdanja *Auctoritates Aristotelis et aliorum philosophorum* (Venetiis 1490 i 1495), što su ih izdali venecijanski tiskari i izdavači Georgius de Arrivabenis i Paganinus de Paganinis. Izdanje »cura et studio Simeonis Pasqualis Jadertini« može se naći samo izvan Hrvatske.[35] Š. Jurić poziva da se isprave navodi »Franje Carrare i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, koji se tiču Zadranina Šimuna PASKVALIĆA«.[36] Spomenuti nam je dva Paskvalićeva djela: *Caii Svetonii Tranquilli De Vita XII Caesarum*, cum commentario Phillippi Beroaldi. Bononiae, Plato de Benedictis, VII Kal. Mart /23 II/, 1488.[37] Paskvalić naime nije tiskar nego korektor u tiskari, ali prije svega učeni humanist i autor nekoliko djela s kojima ulazi u strane priručnike. Godinu dana prije Paskvalić je izdao talijanski prijevod djela *Daniel et Joseph prophetae: Somniorum interpretationes*. (Bononiae, 1487).[38] Možemo na osnovi iznesenih podataka sasvim utemeljeno zaključiti da je Šimun Paskvalić u dovoljnoj mjeri afirmirani autor 15. st.

[34] Tri su djela (od kojih dva filozofska) od toga bolonjskog tiskara i izdavača po samostanskim knjižnicama u Hrvatskoj: *Propositiones universales Aristotelis* (15 IV 1488/NSK Zagreb); Vincentius Bandellus, *Tractatus de singulari puritate*... (12 II 1481/Dominikanski samostan u Dubrovniku); Hieronymus de Manfredis, *Liber de Homine, cuius sunt duo libri* (4 III 1497/Znanstvena knjižnica u Dubrovniku).

[35] U glavnom katalogu tiskanih knjiga (*General catalogue of printed books*, vol. 6, London, 1965., st. 1058) za British Museum Library imamo bibliografski opis još jednog Paskvalićeva djela: [fol. 1 recto:] Lib. 1 Metaphysicae. Incipit prologus huius libri, etc [fol. 68 verso:] Auctoritates Aureae et propositiones diuinae quoque (?) plurimorum philosophorum bene emendatae finiunt, etc [Ed. Simon Pasqualis] Opera Pasquini cognomento de fontanesis Regiensis: Bononiae, Undecimo kl. Iunias [22 May], 1488.

[36] »Andrea Paltassich, Bonino de Boninis, *Simeone Pasquale da Zara* (istakao K. Č.), Martino da Ragusa, Simeone Cattarino compariscono tra i primi tipografi«. (Francesco Carrara, *Chiesa di Spalato* /un tempo Salonitana/, Spalato, 1844., str. 151) Usp. Š. Jurić, »O inkunabulistici i njezinim zadacima u Hrvatskoj«, 14.

[37] Joannes Baptista Audiffredi nas u bilješci dodatno izvješćuje: »Adducta subscriptio typographi habetur ultimo folio recto, et supra eam haec leguntur: *Ad lectorem. Quicunque Tranquillum emendatissimae lectionis habere cupis, hunc eme, et securus abi. Nam Simon Pasqualis Jadextinus (vestrum Ardelides delitium) accurata id egit emendatione ut quod impediat legentes, frustra hic perquiratur. Quare vel ex hac impressione unum habeas, vel nullum quaeras.* Infra vero eandem subscriptionem haec de registro notantur: *Omnes sunt terni, nisi duo extremi, quorum* a *est quaternio*, q *vero duo continet folia:* ex quo quidem intelligi potest de numero foliorum voluminis. In ejus principio occurunt Ausonii Carmina de Svetonio et XII. Caesaribus, quibus subjungitur *Phillippi Beroaldi Bononiensi viri clarissimi de Vita C. Svetonii Tranquilli* brevis comment. ...«. (*Specimen historico-criticum editionum italicarum saeculi XV.* ... Romae, 1794., p. 61)

[38] Na f. 10b djela stoji zabilježeno: »fidelmente traducti da maestro Simon de Pasquali Çaratino«. (Š. Jurić, »O inkunabulistici...«, 14)

7. Hieronymus Chrysaeus Jadertinus: »Ad lectorem« za averoistički komentar o Aristotelovoj *Fizici* (1492.)

Franjevac opservant i bolonjski averoist Urbano da Bologna, alias Urbanus Averroista zasigurno je imao razloga visoko počastiti rektora Sveučilišta u Padovi, Zadranina Jeronima Križana, kad je na kraju svoga djela *Expositio Commentariorum Averrois super Physicam Aristotelis*. Venetiis /Stagninus/ Tridinensis de Monteferrato, XVII Kal. Dec. /15 XI/ 1492. dometnuo Križanov *Carmen* za *Ad Lectorem*.[39] Zbog osobitog značenja Križanovih deset stihova za hrvatsku filozofsku baštinu, upućenih inače čitatelju Urbanova djela, držim uputnim iznijeti ih ovdje po prvi put pred hrvatskog čitatelja bilo ovih redaka o Križanu Zadraninu bilo možebitno i Urbanova djela. Nad »Ad Lectorem« stoji naslov: »Hieronymus chrysaeus Iadertinus philosophorum// et medicorum In Academia patavina Rector«. Potom ispod »Ad Lectorem« čitamo Križanove stihove:

Inspice opus studiose nouum: totumque reuolue
Qui sophiae studiis te excoluisse cupis
Nanque hoc lector erunt interprete Auerrois omnes
Perclari sensus perfacilesque tibi.
Hic eciam inuenies quaedam monimenta laboris
Illius urbs genuit quae theatina senis
Quo iam bildenos patauinam floruit annos
Principe gymnasium nunc quoque nomen habet
Alterius cineres igitur uenerere sepultos
Dum licet alterius pectora docta cole.

Urbanusov odabir upravo Križana govori o mogućoj zajedničkoj filozofskoj orijentaciji.[40] Averoisti iz crkvenih redova s jedne strane su odbacivali tomizam, a s druge pokušavali s uspostavom pomirbe averoizma i augustinizma. Jedan od tih averoista bio je i Urbano da Bologna koji je oko god. 1334. započeo opsežnim tumačenjem Averroesova komentara osam knjiga *De Physico auditu*.[41] Urban je kanio latiti se tumačenja i Aristotelova djela *De coelo et Mundo*, ali ga je u tome spriječila smrt.

[39] Izvjesni magister Monaldus u Križanovu Zadru, nekako u Mainentijevo vrijeme rada u Zadru, imao je u svojoj knjižnici i Aristotelovu *Fiziku*. (I. Šegvić Belamarić – J. Belamarić, nav. dj., 55)

[40] U radu »Suodrednice i sutoci hrvatske i europske filozofije renesanse« II (*Hrvatska obzorja*, 11/2003./, br. 3–4, Split, str. 339–340) nešto opširnije sam promotrio toga još ni približno dovoljno proučenoga zadarskog humanista čije ime je prvi svijetu obznanio Juraj Šižgorić.

[41] Plod toga Urbanusova rada na Aristotelovu djelu danas je poznato inkunabulno djelo koje se nakon dosta godina poslije Urbanove smrti pojavilo u Veneciji god. 1492.: Urbanus Averroista phylosophus summus ex almifico servorum Divae Mariae Virginis Ordine *Commentorum omnium Averroys super librum Aristotelis de physico auditu expositor*. (Giuseppe Saitta, *Il pensiero italiano nell' umanesimo e nel rinascimento* I: *L'Umanesimo*, Firenze, 1961.², str. 64–65) Međutim, u popisu inkunabulnoga

8. Martinus Nimireus Arbensis: redaktor rimskog izdanja Aristotelove *Politike* (1492.)

U osvit 16. st., god. 1492., u redakciji Rabljanina i rimskog arhiđakona Martina Nimire, izlazi iz tipografije Euchariusa Silbera Aristotelova *Politika*.[42] Do god. 1500. Silberi su tiskali 293 naslova, među kojima se Aristotelova *Politica* uzimala za najvrjedniji pothvat. Uz *Nikomahovu etiku*, *Ekonomiku* i *Retoriku*, Aristotelovu *Politiku* valja uzeti za djelo prema kojemu su se europski srednjovjekovni i renesansni prevoditelji (*interpretes*) najprije okrenuli. K tome, moralna filozofija postaje formalno akademskom disciplinom po prvi put na Zapadu, bazirana, osim na *Nikomahovoj etici*, te u nešto slabijoj mjeri na *Retorici* i traktatu iz ekonomije, također i na *Politici*. P. O. Kristeller u tom kontekstu izrijekom se poziva na prijevod Leonarda Brunija Aretina. Prema tome, ugledni povjesničar u znatnoj mjeri smatra Aristotelovu *Politiku* visoko sudjelnom u formaciji moralno-filozofskog mišljenja prednovodobne Europe.[43] *Politica* je tiskana u 1500 primjeraka (čini se, znakovit i simboličan broj, s gledišta godine tiskanja). Tu onodobno impresivnu nakladu Nimira je želio ovjekovječiti vlastitim posvjedočenjem: »Mille et quinquaginta volumina uno tenore, summa cura summaque diligentia expresserunt«. U priloženom pismu Ludovica Valentie Francescu de Piccolhominibus doznajemo nešto o podrijetlu rukopisa Tominih komentara za Aristotelovu *Politiku* kao i ime osobe koja je pronašla komentare.[44] Široj, a donedavno i užoj, stručnoj

blaga na tlu Hrvatske, J. Badalić u Franjevačkim samostanima na Košljunu i u Zadru precizno ispisuje naslov Urbanova djela, kako stoji u Hainovu bibliografskom repertoriju (L. Hain, *Repertorium bibliographicum* quo libri... ad anum MD typis expressi... enumerantur, vol. 1–4, Stuttgart, 1826.–1908. I u Knjižnici Londonskog Muzeja: *Expositio Commentariorum Averrois super libb. Aristotelis De Physico auditu*. Venetiis, Bernardinus [Stagninus] Tridensis de Monteferrato, XVII kal. dec. [1492.]. Dakle, Giuseppe Saitta je dobrano prekoračeno arbitraran u naslovljavanju Urbanova djela.

[42] Eucharias Silber alias Franck zabilježen je kao klerik u biskupiji Würzburg. Zajedno s bratom Marcelom otvara u Rimu tiskaru koja je djelovala od 1480. do 1527. U Vatikanu su uživali dobre prerogative. Objavljivali su najznačajnije autore s kritičkim revizijama Pomponija Leta (u čijoj su Akademiji ovjenčani Petar Menčetić, Ilija Crijević i Ivan Polikarp Severitan Barbula Šibenčanin), Giovannija Sulpizija, Marcellina Verarda i Martina Nimire.

[43] *Concetti rinascimentali*, 124.

[44] »Augustinus Piccolhominaeus nepos tuus iuvenis certe praestanti et erudito ingenio castissimisque institutus moribus ac pertinax emulator bonarum artium et tui (ut par est) observantissimus: meique pro sua humanitate amantissimus: litteris suis me plurimum cohortatus est: ut commentarios divi Thome Aquinatis in octo libros Politicorum a se proxima aestate in Etruria compertos: opus sane rarum et mendosum scriptoris vitio recognoscerem atque castigarem«. Pripomenuo bih da sam podatke vezane uza samo tiskanje *Politike*, o Silberu i dr. prenio iz već navedene knjige Inge Šegvić-Belamarić i Joška Belamarića *Stare i rijetke knjige iz knjižnice Klasične gimnazije u Splitu*, 49–55. Na splitski primjerak Aristotelove *Politike*, prevedene u redakciji M. Nimire, osvrnuo sam se i na drugom mjestu: Krešimir Čvrljak, »Opuskularne recepcije između hrvatskih i europskih renesansnih latinista«, *Latinitet u Europi*, 121, 161–163.

javnosti nije bilo poznato da se jedan primjerak tog izdanja Aristotelove *Politike* čuva u knjižnici splitske Klasične gimnazije. Zanimljivo je naime da je splitski primjerak ostao nepoznat i J. Badaliću i Š. Juriću, te tako i hrvatskoj znanstvenoj i stručnoj javnosti.[45] Sukladno svemu iznesenome, štoviše, tim nam je još manje jasno, odnosno, još više zbunjujuće kada Jurić, punih deset godina nakon svojih *Croatiae scriptores*, među knjižnicama u kojima je J. Badalić izostavio spomenuti postojeće primjerke inkunabula s imenima Hrvata, navodi »Profesorsku knjižnicu Klasične gimnazije u Splitu« s jednom inkunabulom.[46] Iz Piccolominijeva (Augustinus Piccolhominaeus) obraćanja u knjizi ferarskom teologu Ludoviku Valentii doznajemo da je *Politiku* s grčkoga na latinski preveo talijanski humanist Leonardus Brunus Aretinus.[47] Iste probleme pretresa i L. Valentia u pismu Franciscu de Piccolhominibus.[48] Nešto niže L. Valentia upućuje L. Aretinu »ingentes gratias«, ne propuštajući i Teodoru Gazi uputiti izraze dužne zahvalnosti. Predviđen je bio prostor i za prevoditelja da se u proemiju osvrne na svoj dio obavljenog posla, iz čega je ovdje uputno prenijeti razloge njegovih poticaja čitateljima da najpomnjivije pročitaju ovo Aristotelovo djelo.[49] Zbog udjela hrvatskog autora u tako značajnom izdavačkom pothvatu, posebice s gledišta autora djela, prevoditelja i ugleda tiskara, držim osnovano uputnim negdje donijeti u cijelosti Nimirino pismo Ludoviku Valentii kao i Nimirino versi-

[45] Š. Jurić je, zanimljivo, znao za Nimirine retke u Silberovoj inkunabuli s Aristotelovom *Politikom*, ali ne i za splitski primjerak inkunabule. Izvor mu je bio *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Leipzig, 1925.–1938.: »U svezi s piscem (tj. M. Nimirom) te inkunabule (tj. *Sermo de passione Domini*, primj. K. Č.) odmah dodajem da se i u inkunabuli Aristoteles: *Politica*. Romae, E. Silber, 1492. nalaze tiskana dva sastavka ovog našeg zemljaka«. (Š. Jurić, »O inkunabulistici i njezinim zadacima u Hrvatskoj«, 14)

[46] »O inkunabulistici i njezinim zadacima u Hrvatskoj«, 6.

[47] Osim što tu izrijekom nalazimo prevoditeljevo ime, doznajemo i za neke poteškoće tijekom tiskanja, a sv. Toma će zasjati u svom punom svjetlu samo uz Aristotela očišćenoga od pogrješaka: »Quare te rogo ut ommissis paulum sacris studiis ad hos Commentarios corrigendos emendandosque tanquam in hortulum cum tibi per maximas curas licebit descendas: ut si forte eos Leonardi Aretini translationi que ita confuse impressa est ut ne verbum quidem Aretini contineat adnectere velimus: possimus uno tempore Aristotelem mendis vacuum Divumque Thomam in tenebris latitantem in lucem emittere«.

[48] »Sed cum Leonardi Aretini translatio aperta magis et latina sit: quae tamen impressa nec Aretini verbum continere videatur: suasit et Thomae interpretationem ei cooptare translationi et expurgare depravatum Aristotelis librum. Hoc certe satis mihi difficile visum est eos recte sentire existimans: qui veterem translationem: quam tamen Thomas commentatus fuit non consentire Aristoteli censent«.

[49] »Fuit enim Aristoteles studiosissimus eloquentiae: quod artes Rethoricae eius pluribus voluminibus explicatae declarant. Quae sit igitur horum librorum materia: et qua de causa laborem hunc susceperimus: et quales libri ipsi in Graeco sint haec praefatos esse sufficiat. Hortamur autem omnes vehementer ad huius operis diligentissimam lectionem: utpote: doctrinam uberrimam ac rerum prope innumerabilium cognitionem et quidem necessarium ad vitam suscepturos«.

ficirano obraćanje čitatelju.[50] Nečijom voljom, tiskarovom ili čijom drugom, Martinu Nimiri pripala su naime dva folija: »Martinus Nimireus, Arbensis Archidiaconus, magistro Ludovico Valentiae Ferrariensi... Salutes plurimas dico«, fol. 147a i »Martinus Nimireus: Lectori salutem [*Carmen*]«, fol. 147b. Nimira je zasigurno svojim ugledom jamčio da su njegovi reci u posvetnom pismu s kojim se, prije nego li čitatelju, obratio filozofu i teologu L. Valentii, vjerodostojni, zbog čega ih mi ovdje možemo uzeti za vjerojatno prve priloge iz pera jednog hrvatskog renesansnog prelata i humanista za životopis danas poznatog španjolskog i europskog teologa, filozofa i humanista.

9. *Paradoxa* Nikole Statilića Zubana (g. 1500.) i *Paradoxa stoicorum* m. t. Cicerona (g. 46.)

Osam godina nakon što je iz Silberove tipografije u Nimirinoj redakciji i Aretinovu prijevodu izišla Aristotelova *Politica*, hrvatska filozofska baština biva obogaćena po mnogo čemu zanimljivim mladenačkim djelcem Trogiranina Nikole Statilića Zubana (Nicolaus Statilius Dentatus): *Paradoxa*. Dakle, istraživače hrvatske renesansne filozofske baštine čeka obrada do konačne proučenosti inkunabulnog djelca tog zasad slabo poznatog Trogiranina Nikole Statilića Zubana, naslovljenog kao *Paradoxa,* a izdanog u Veneciji god. 1500. Svoju raspravu autor (»noćobdija«) je kvalificirao kao *lucubratiuncula*, što bi značilo djelce nastalo za noćnog bdjenja. Statilić u djelcu kompilira iz predavanja svojih profesora prema Ciceronovim filozofskim spisima, posebice iz Ciceronova djela *Paradoxa stoicorum*.[51] Kao što je vidljivo, Nikola Statilić ne

[50] Autori knjige *Stare i rijetke knjige iz knjižnice Klasične gimnazije u Splitu* također su smatrali uputnim objavljivanje Nimirinog pisma L. Valentii: »Valjalo bi objaviti i pismo Nimirino Ludoviku Valentia s nadnevkom od četvrtka, 19. srpnja 1492«. (nav. dj., 55[b]) U znak punog suglašavanja s autorima, tom sam se pozivu ovdje i odazvao. Čini se da taj tihi poziv autora ove vrijedne splitske monografije (uz obvezno odstranjivanje nekih nedostataka u eventualnom 2. izdanju) proizlazi iz neskrivenog ponosa čak emotivno doziranoga u splitskoj Klasičnoj gimnaziji kao personifikaciji kustosa inkunabule: »Ova inkunabula predstavlja još jednu nit u gustom tkanju koje je hrvatski humanizam 15. i 16. stoljeća vezivalo za europsku renesansnu maticu, pa će se u našoj knjižnici čuvati s najvećom pomnjom«. (nav. dj., 54)

[51] U pitanju je Ciceronovo djelce koje redaktori naslovljavaju ili kao *Paradoxa stoicorum* ili kao *Paradoxa ad M. Brutum*. Ciceron je djelce posvetio Marku Juniju Brutu (85.–42. pr. Kr.), kasnijem ubojici Cezara i otud jedna inačica naslova. Ciceronov stav prema stoicima i onome što su i kako mislili izražen je drugom inačicom naslova. Grčki pridjev *παράδοξος* sastavljen je od prijedloga *παρά* i imenice *δόξα* što znači ono što je protiv općeg mnijenja. U 4. par. Proemija Ciceron nam zapravo objašnjava naslov: »Quae quia sunt admirabilia contraque opinionem omnium (ab ipsis etiam *παράδοξα* appellantur), ...«. Pouzdano je utvrđeno, također prema podacima iz Proemija (npr. spomen M. Porcija Katona Utičkoga kao još žive osobe) da je spis nastao za prvih mjeseci god. 46. pr. Kr., točnije, kako se čini, između veljače i travnja navedene godine. O tome opširnije Salvatore Stella, »Introduzione«, in: Marco Tullio Cicerone, *Paradoxa stoicorum*, Milano, 1940 i Heinrich Anz, »Einleitung«, in: Marci Tullii Ciceronis *Paradoxa ad M. Brutum*, Gotha, 1890.

preza nasloviti svoje djelce gotovo doslovce kao i Ciceron svoje, što s jedne strane može upućivati na Statilićevo početničko iskustvo, a s druge na neskrivenu ponesenost imenom i djelom Cicerona.[52] Tim osebujnim djelcem što ga je u srpnju 1500. tiskao u Veneciji Bernardinus de Vitalibus, Nikola Statilić najizravnije zasijeca u okvir ovdje postavljene teme: prilaže ciceronijanskoj tradiciji u hrvatskoj filozofskoj baštini.

Do god. 1500. Bernardinus de Vitalibus tiskao je preko 50 djela, među koja dakle treba ubrojiti i Statilićevo djelce *Paradoxa*.[53] Kada odmjerimo to i takvo »tipografsko okružje« u Bernardinovoj oficini, javljaju nam se brojna pitanja u svezi s dolaskom u Bernardinovu tipografiju mladog, nepoznatog, no očito ambicioznog i prodornog Trogiranina. To sigurno nije moglo ići bez dobre preporuke i ne od bilo koga. Osobno bih sa svoje strane svemu dometnuo da je tiskar s takvim referencama i tipografskim prerogativima pozitivnima prosudio razloge za svoju odluku da tiska Statilićevo djelce. Najzad, osnovano je pretpostaviti da je Statilić bio venecijanski student. Jer, studirati u Padovi, Bolonji ili drugdje, a doći u još naukovnoj dobi k Bernardinu de Vitalibus u Veneciju tiskati svoj prvijenac, s nešto ili čak s mnogo manje osnove je prihvatljivo. No, u svakom slučaju, mogli su (i morali) postojati neki posebniji razlozi.

Osim što je Ciceron snažno privlačio europske humaniste svojim programom retorike, privlačio ih je »discipulus antiquorum« svojim sveukupnim velebnim antičkim likom. Svoje tek naoko skromno svjedočanstvo prilaže i vjerojatno venecijanski student iz Trogira Nikola Statilić. No, kao paradigmatski pri(je)nos iz filozofije s antičkog Mediterana u filozofiju renesanse s hrvatskog Jadrana, traži bolju istaknutost nekih starih i dometanje novih apostrofa. Temeljit i pouzdan bibliograf, kad je u pitanju starija, ali i ona najstarija hrvatska književna baština, Jurić na primjeru Nikole Statilića uvodi jedno novo ime u hrvatsku renesansnu baštinu, pritom uobičajeno oprezan kada pred čitatelja izlazi nečim novim za tu baštinu. Kad to ustreba, Jurić kao nefilozofski pisac pokrene svoje intelektualne snage i nerijetko nešto dublje zađe i u (filozofski) sadržaj svoga prethodnog stručnog bibliografskog opisa dotičnog djela. Za Jurića je Statilićeva raspravica *Paradoxa* filozofsko-moralističkog karaktera, odnosno, sadržaja. Za podlogu je vjerojatno imao zapise s predavanja svojih

[52] Uz Pitagoru, Platona, Aristotela i Pica, Pavao Skalić se smatra sljedbenikom (*imitator*) i Cicerona, držeći ga jednim od tih najvećih filozofa. (Krešimir Čvrljak, *Filozofija u enciklopedizmu Pavla Skalića*, Zagreb, 2004., str. 43) Skalić to na nekoliko mjesta ističe. Navedimo jedno gdje je najjasniji: »... illud enim divinus ille Plato, et Latinae linguae parens Cicero, summi philosophi, principesque viri, longe consultissimum esse sunt arbitrati«. (Paulus Scalichius, *Encyclopaediae, seu Orbis disciplinarum, tam sacrarum quàm prophanarum, Epistemon*, Basileae, 1559., str. 219)

[53] Š. Jurić »Dvije nove hrvatske inkunabule«, *Prilozi povijesti otoka Hvara*, 4(1974.), Hvar, str. 37.

profesora o Ciceronovim filozofskim spisima, prije svega iz Ciceronova djela *Paradoxa*.[54] Već nam o Statilićevoj ponesenosti za Ciceronom govori to što preuzima Ciceronov naslov za svoju raspravicu. Statilić slijedi Cicerona u problematizaciji temeljnih filozofsko-moralističkih pitanja dobra, prave plemenitosti i savršenosti. Može li čovjek biti sretan i, ako može, u čemu se ogleda čovjekova sretnost? Statilićevi kompilacijski postupci za Jurića ne izlaze iz okvira školskih stereotipa preuzimanja i ponavljanja tuđega, neujednačeno prerađenoga, što isključuje zrelije i iskusnije vlastite misaone zahvate i dosege. Prema tome, svojim zaključkom o nižem stupnju iskustva, izvornosti i zrelosti kod Statilića samo ćemo priložiti svoj sud o stupnju profiliranosti jednog mladog čovjeka na svom zacrtanom putu. Statilić je, čini se, svjestan, štoviše, samokritičan dok najavljuje dosta razrađenije i opširnije djelo na kojemu još radi.[55] To je tipično razmišljanje nadobudnog mladog čovjeka koji sve nade polaže u probdjevene noći i vlastite umne snage i napore. Ovdje načelno nije baš bitno »hramlje« li usporedba, ali tako je započeo npr. Giovanni Pico della Mirandola, a s još više sličnosti H. C. Agrippa von Nettesheim. Bilo ih je na desetke. Istina, Statilićev početak je nemjerljivo skromniji. Stupanj zanosa nije presudna konstanta kasnijih postignuća. Ishod određuju razni i različiti čimbenici. Statilić se po vlastitom odabiru odlučuje za prohod Ciceronovim heterogenim carstvom, u čemu iskazuje manje ili više vješto snalaženje. Za Statilića je sasvim sigurno mogla biti povoljna okolnost što je Ciceronovo protustoičko djelce *Paradoxa stoicorum* doživjelo nekoliko prvotiskarskih izdanja u dvama posljednjim desetljećima 15. st., koja su zacijelo (npr. iz Milana, Leipziga i Deventera, ali i drugdje) stizala u središnja talijanska tiskarska središta i tako bila mladom Statiliću na dohvat ruke.[56]

Nikola Statilić Zuban (Nicolaus Statilius Dentatus) nam je, dakle, zoran primjer uključivanja jednog mladog Hrvata na samom početku drugog renesansnog stoljeća u složena i turbulentna humanistička zbivanja 16. st. Zasad ne raspolažemo s novim vijestima dokud je dopro svojim mnogo obećavajućim početnim nastojanjima. Bilo bi za baštinu neupitno korisno javi li se tko-

[54] Četvrt stoljeća ranije (1474.) Angelus Sabinus tiska u Rimu djelo *Paradoxa in Juvenalem*, koje se kod nas može naći u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu.

[55] »Hęc est vir praeclarissime quae habui modo ut ad te mitterem. Aliud vero maiorum vigilarum munus: ubi et latius: de his disputatur rebus nondum completum. Haec vero Paradoxa veluti mearum (sic!) studiorum praerogativa ad te erunt: tuo nomini dedidacata...«. (Nicolaus Statilius Dentatus, *Paradoxa*, ... Venetiis, Per Bernardinum Venetum de Vitalibus, anno Domini M.CCCCC, die septimo mensis Augusti, fol. 10r)

[56] Stručnoj javnosti tek odnedavno (1998.) je poznato da se to Ciceronovo etičko djelce, zajedno s tri druga Ciceronova djelca (*De officiis*, *De amicitia* i *De senectute*) nalazi u sastavu prvotisaka u Samostanu konventualaca Sv. Frane u Šibeniku. Primjetno je da je djelce najčešće tiskano zajedno u istom svesku s još nekoliko Ciceronovih manjih etičkih djela (*De officiis, De Senectute, De amicitia, Somnium Scipionis*).

god, po uzoru na Š. Jurića, nečim novim čime bismo sasvim drukčije odredili mjesto Nikoli Statiliću Zubanu u hrvatskoj renesansnoj filozofskoj baštini.

10. Hieronymus Capidurus Parentinus (15./16. st.): kultor hrvatske ciceronijanske tradicije

U svezi s hrvatskim renesansnim humanistima ili klasičnim filolozima koji su se na ovaj ili onaj način pozabavili s Ciceronom, raspolažemo s doduše uglavnom vrlo oskudnim podacima o Jeronimu Capiduru Porečaninu (Hieronymus Capidurus Parentinus) koga je navlastito zanimala Ciceronova *Retorika*. Tri povjesničara istarske kulturne prošlosti (B. Vergottin, P. Stanković i B. Ziliotto) u uskom krugu (s) tek nekoliko najosnovnijih podataka dotiču se lika i djela porečkog filologa J. Capidura. Tako je J. Capiduro za kulturnog povjesničara rodnog Poreča B. Vergottina »Eccellente Letterato«, ali ipak »certo« iz god. 1550., koji je u Veneciji »per Bartholomaeum Cesanum« tiskao (s. a.) djelo pod naslovom *Commentarj in Rhetoricam Ciceronis ad Herenium*.[57] Vergottinovu kratkom zapisu prethodi desetak godina starija (1787.) Jöcherova leksička natuknica, iz koje se može zaključiti da se Vergottin njome nije poslužio. Doslovnim navodom natuknice o J. Capiduru iz Ch. G. Jöchera ostavljamo svakome na volju prosuđivati mogući utjecaj na sve kasnije zapise: »Capiduro, (Hieronymus), ein Italianer, vermuthlich um die Mitte des 16ten Jahrhundertes, von welchem man hat: Ciceronis Rhetoricorum ad Herennium libri IV et de inventione libri II cum Hier. Capiduri et aliorum commentariis. Wenedig, 1557, Fol. (Cat. Bibl. reg. Paris.) Eben das 1678, Fol. (Dunkel)«.[58] Primjetno je kod Ch. G. Jöchera pomicanje godine drugog izdanja Capidurova djela *Ciceronis Rhetoricorum ad Herennium libri IV*. Upozorava nas na dva izdanja, od kojih se prvo nalazi u Bibliothèque Nationale u Parizu. Izrijekom navodi da je Capiduro »ein Italianer«, dok mu vrijeme života određuje prema (drugom) izdanju navedenog djela. Sve upućuje na zaključak da ni jedan kasniji autor nije konzultirao Jöcherov Leksikon.

P. Stankoviću je izvor B. Vergottin, s time da Stankovićevo upućivanje »cosi riscontriamo dal Vergottin« baš i ne odgovara, ukoliko kod B. Vergottina ne nalazimo godinu 1555. koju P. Stanković uzima za godinu izdavanja Capidurova djela u Veneciji.[59] B. Ziliotto se u dva navrata (1913. i 1924.)

[57] Bartolommeo Vergottin, *Breve saggio d'istoria antica, e moderna della città di Parenzo nell' Istria*. In Venezia, 1796., p. 84.

[58] Fortsetzung und Ergänzung zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen *Gelehrten = Lexicon*, worin die Schriftsteller aller Stände nach ihren vornehmsten Lebensumständen und Schriften beschrieben werden, von Johann Christoph Adelung, Zweyter Band, Leipzig, 1787., st. 89

[59] Pietro Stancovich, *Biografia degli uomini distinti dell'Istria*, Tomo Secondo, Trieste, 1829., p. 38, n. 182. (Pretisak, 1973., Centro di ricerche storiche, Rovigno)

javlja sa šturim crticama o Capiduru, ali se i on drži B. Vergottina, datirajući izdavanje djela u god. 1550. God. 1924. B. Ziliotto prilaže značajan podatak, tj. da je J. Capiduro bio »discepolo di Lorenzo Valla« (1407.–1457.), što nama ovdje ima značiti da je Girolamo Capiduro još za života objavio (1490.) kao *editio princeps* svoje djelo o Ciceronovoj *Retorici*, te da je stoga izdanje iz god. 1554. s novim izdavačem (Hironymus Scotus) zapravo drugo, vjerojatno posmrtno izdanje Capidurova djela.[60] Iz činjenice da je G. Capiduro bio Vallin učenik lako se dade zaključiti o podrijetlu Capidurove predilekcije prema »Latinskom Platonu«, »popularnom filozofu«, »najmudrijem Rimljaninu« i »Latinae Philosophiae princeps«.

U podužem naslovu izdanja iz 1554., kojemu je prethodilo venecijansko (inkunabulno) izdanje iz 1490. (*editio princeps*), iščitavamo cijelu ekipu suradnika na tom izdanju: Marci Tulli Ciceronis *Rhetoricorum ad Herennium libri quatuor, alias Ars Nova, sive Nova Rhetorica, Rhetoricorum de inventione libri duo, alias, Ars vetus, seu vetus rhetorica. In Rhetoricam ad Herennium, Hieronymi Capiduri Parentini, & Jodoci Badii Ascensii commentaria, Giberti Longolii annotationes, Claudii Pontani scholia, Oetri Victorii castigatio, Marini Becichemi Scodrensis castigationes. In Rhetoricam de inventione, M. Fabii Victorini rhetoris, D. Hieronymi praeceptoris, commentariorum libri duo: Marini Becichemi in libros de inventione & in ipsos Victorini commentarios castigationes. Index praeterea in utraque haec Ciceronis Rhetorica, atque in ipsa interpretum commentaria. Commentaria haec diligentissime ex optimis interpretibus selecta, atque omnia ad fidem optimorum & veterum & recentium codicum castigata, nuncque a nobis in hunc ordinem primum elaborata.* Venetiis, Apud Hieronymum Scotum, 1554.; 1557.[3]; *Editio princeps*: Venetiis, 31. VIII. 1490.

Imamo sasvim dovoljno elemenata da na Jeronima Capidura Porečanina ukažemo kao na još jednoga hrvatskog predstavnika europske renesansne ciceronijanske tradicije koja je u svom onodobno sveukupnom klasično-filološkom i filozofskom bogatstvu Capidurovim djelom dobila zapaženo priloženu dopunu.

11. Matthaeus Fortunatus Pannonius: izdavač Seneke i Erazmov suradnik

U nas nažalost manje poznati hrvatski renesansni latinist Matej Fortunat koji sam sebe naziva Panoncem (Matthaeus Fortunatus Pannonius, poslije 1480.–1528.) živo je u svom klasično-filološkom radu bio zaokupljen Senekom. Zahvaljujući diplomatu, humanističkom piscu i povjesniku Stjepanu Bro-

[60] Baccio Ziliotto, *La cultura letteraria di Trieste e dell' Istria*, Trieste, 1913., p. 121.; Isti, *Storia letteraria di Trieste e dell' Istria*, Trieste, 1924., p. 25.

dariću Fortunat odlazi na studij klasičnih jezika u Padovu. Još za studentskih dana priređuje kritičko izdanje Senekina djela *Quaestiones naturales* (Venetiis, 1523.; *more Veneto* 1522.). Fortunatovu posvetu iz god. 1523. Gianludovicu Saluzzu valja uzeti za jedini autentični izvor podataka o njegovu životu. Posveta je pretiskana u *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium 1221–1864* (Ed. Veress Endre), *Magyar Tudományos Akademia*, Budapest, 1941., str. 467–476). Inače, jedan od prvih marulologa u Hrvatskoj, B. Lučin, oslonom na pouzdane izvore (npr. na Percy Stafforda Allena i dr.), tvrdi da je Panonac u tekstološkom pogledu u dobroj mjeri nadišao samoga Erazma u njegovu bazelskom izdanju dotičnog Senekina djela god. 1515. Veliki Erazmo umio je biti velik i u takvim prilikama. Reagirao je naime pohvalom mladom Panoncu, ali ne izravno njemu nego u pismu Haiju Hermannu. No, nije Erazmo ostao samo na pohvali. U svom izdanju Senekinih djela (Basel, 1529.) potpisao je Fortunata kao suprirređivača: *Opera L. Annaei Senecae* (...) per Des. Erasmum Roterod. et Matthaeum Fortunatum (...), dok je u posveti Piotru Tomickom još snažnije pohvalio filologa Fortunata.[61] Jedan je od nekolicine Hrvata koji je stajao u bliskoj svezi s Erazmom Roterdamskim, prvakom europskoga renesansnog humanizma. Fortunat u Veneciji god. 1522. objavljuje Senekino djelo *Naturalium quaestionum libri septem*, a posmrtno u Bazelu izlaze Senekina *Opera* za koja su emendaciju izradili Erazmo i Fortunat. Upravo tu tijesnu i suradničku svezu s prvakom europskoga renesansnog humanizma uzimamo za prevalentnu referencu Mateja Fortunata Panonca u europskom renesansnom latinitetu u koji je taj Hrvat na prijelazu iz 15. u 16. st. ušao na nipošto uska vrata.

12. Barbula Šibenčanin dodatno upoznao (1517.) renesansnu Europu sa »Senekinim« (Katonovim) distisima

Na sasma izdvojen način, uz tolike već starije autore, s Katonskim dvostihovima, tj. anonimnom zbirkom latinskih heksametarskih dvostihova s etičkim sadržajem iz 3. st. dodatno je upoznao učenu renesansnu Europu šibenski dominikanac i humanist, filozof, filolog, politolog i povjesnik Ivan Polikarp Severitan Barbula ili Barbetta Šibenčanin (Ioannes Policarpus Severitanus Barbula ili Barbetta Sibenicensis/Sicensis).[62] Prema stručnoj klasično-filološkoj prosudbi,

[61] Bratislav Lučin, »Erazmo i Hrvati XV. i XVI. stoljeća«, *Prilozi*, 30(2004.), br. 59–60, str. 16. Na ovome bih mjestu odao puno i zasluženo priznanje kolegi Lučinu koji je vrlo dokumentirano uveo Fortunata u hrvatsku renesansnu filološku i filozofsku baštinu, uz brojne druge takve i slične doprinose, u svom sustavnom radu na Maruliću, ali i oko Marulića.

[62] Tko je bio i što nam je ubaštinio, iscrpnije su upoznali hrvatsku kulturnu i filozofsku javnost dva hrvatska autora: 1. Stjepan Krasić, »Šibenski humanist Ivan Polikarp Severitan i njegova politička misao«, *Prilozi*, 3(1977.), br. 5–6, Zagreb, str. 7–78; 2. Krešimir Čvrljak, »Humanist, polihistor i filozof Ivan Polikarp Severitan Barbula Šibenčanin i njegov komentar Seneki pogrešno atribuiranih etičkih distiha Dionizija Katona (1472. – ?)«, *Prilozi*, 12(1986.), br. 23–24, str. 177–217.

to je zbirka koja je zajedno s vrlo fragmentarno sačuvanim Katonskim dvostihovima sve do kasne renesanse imala snažan utjecaj, premda sadrži uglavnom trivijalne moralne pouke i savjete, s odjecima stoičkih učenja.[63]

Već su se u 12. st. javila sporenja komu zapravo distisi kao autoru pripadaju: prvenstveno, kojem od Katonâ? Međutim, budući da su ta sporenja protjecala vezano uz velik broj imena u Hrvatskoj i Europi, prepustio bih to čitateljima radije na uvid kod Franje Maixnera,[64] kao i u već navedenome radu autora ovoga rada. Barbulin komentar Katonskih dvostihova pod naslovom *Ethycorum libri quattuor* (f. 112v – 143v) u stvari je drugi dio Barbulina djela, kojemu prethodi prvi dio (prvo djelo): Dionisii Apollonii Donati *De octo orationis partibus libri octo ad novam et optimam limam deducti.* [Perusiae, Per Cosmum cognomine Blanchinum Veronensem, 1517.][65] Barbulino izdanje ipak je uslijedilo 42 godine kasnije od augsburškog izdanja pod naslovom *Catonis magni Ethica* (1475.). Razumljivo je da Barbula i s prvim djelom barem djelimice ulazi u okvir ovih razlaganja. U bogatoj europskoj literaturi o tim dvostihovima Barbula se izdvaja upravo njihovom atribucijom rimskom filozofu, državniku i pjesniku Luciju Aneju Seneki Mlađem (Lucius Annaeus Seneca Minor, 4. pr. Kr. 65. g.). No, još se po nečemu Barbula izdvaja svojim odabirom jednog etičko-filozofskog djelca s antičkog Mediterana, koje u Barbulinoj recepciji dijelom postaje vlasništvom filozofske baštine s hrvatskog Jadrana. Katonovi distisi preplavili su naime Europu dobrano prije Barbule, a to isto se, doduše u skromnijim razmjerima, zbiva i u Hrvatskoj. Prema tome, s Katonskim distisima nije Barbula prvi upoznao ni učenu Europu ni učenu Hrvatsku.

Od hrvatskih prijevoda Katonovih distiha najstariji je u glagoljskom rukopisu s otoka Krka iz god. 1468., pod naslovom *Knige Kata mudroga*.[66] Ma-

[63] Vidi *Leksikon antičkih autora*, prir. više autora, Zagreb, 1996., str. 338. Katonske distihe kao djelo ponajprije u recepciji jednog hrvatskog renesansnog autora, te tako i tiskano zajedno s još jednim djelom, promaklo mi je uvrstiti među (Krešimir Čvrljak) »Opuskularne recepcije između hrvatskih i europskih renesansnih latinista«, *Latinitet u Europi* (Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog skupa, s posebnim osvrtom na hrvatski latinitet nekad i danas), Rijeka, 2006., str. 82–196.

[64] »Prievodi t. z. 'disticha moralia Catonis' u hrvatskoj literaturi«, *Rad JAZU*, knj. LXXIV, Zagreb, 1885., str. 79–134.

[65] Koliko je poznato, sačuvana su tri primjerka tog Barbulina djela: jedan u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, jedan u knjižnici HAZU-a u Zagrebu i treći primjerak u Biblioteca Sperelliana u Gubbiju (Sezione Incunabuli III. 45. I. 25, ff. 3r – 140v. Jedini primjerak drugog izdanja (1520.) nalazi se u Bibliothèque Nationale u Parizu (Res. X. 795). Ima li se u vidu da je obvezni primjerak za Nacionalnu knjižnicu u Parizu uveden g. 1537., onda možemo zaključiti da se to Barbulino djelo našlo među veoma selekcioniranim edicijama u toj biblioteci. Međutim, postoje neki tragovi koji upućuju na zaključak da to Barbulino djelo iz 1517. nije *editio princeps* Barbulinih komentara Pseudo-Senekinih distiha. Naime, Ivan Polikarp Severitan je navodno potkraj 15. st. tiskao svoje djelo pod naslovom *Commentarii Ethicorum Senecae* god. 1494. (Š. Jurić, »O inkunabulistici...«, 13)

[66] Taj je prijepis Ivan Kukuljević Sakcinski našao u jednom starom glagoljskom rukopisu iz god. 1468.: »Glagolski rukopis u kom se nalaze prepisani ovi Katonovi nauci, čuva se na otoku Krku

rulićev prijevod pod naslovom *Stumačenje Kata* datira približno kad i Barbulino drugo izdanje. Prijevod Marina Burešića Dubrovčanina (o. 1510.–1560.) pod naslovom *Nauci Katonovi* također pripada 16. st. Primjetno je da hrvatski prevoditelji redomice povezuju dvostihove s autorstvom Katona, što je vjerojatno navelo Kukuljevića da o tom višestoljetnom prijepornom pitanju pokuša dati konačnu ili barem približnu riječ: »O samom piscu ovih naukah sude učeni još danas različito, jer mu neznadu pravo naznačit vrieme, kada je živio, ni mjesto, gdi se rodio, ni porodicu, kojoj je pripadao. Njeki ga držaše za Katona Marka Censora ili Censorina, njeki za utičkoga, njeki mu nadjenuše ime Dyonisius, otkad je naime učeni Scaliger pisanu rieč: 'Dii', ili 'Dia', ili 'Diuini Catonis' čitao Dionysii Catonis premda tomu imenu neima u nijednom drugom rukopisu Katonovih naukah traga«.[67]

Načinom komentiranja Barbula upućuje na uzualnu medijevalnu maniru: kraća ili dulja komentatorova amplifikacija ulomka iz izvornika, oprimjeravanje pravilâ iz svakodnevice, izlazeći u naredbodavnom obliku s novim savjetom, česti rubni sholii i glose, s kolofonom ili impresumom na kraju. Barbulina sklonost etimologiziranju tumači se općom osnovicom pedagogije u proučavanju riječi i jezika: gramatikom, retorikom i dijalektikom. U Barbulinim komentarima uočljivi su dijagonalni interpretativni postupci. Barbula naime u komentarima »preskakuje«, navraća se, dopunjuje i potkrjepljuje, čega napretek ima, primjerice, kod P. Skalića. Barbula preferira cikličko ponavljanje tematskih jedinica, što ide u prilog zadobivanju jasne i pregledne dispozicije Barbulinih misli. U njegovim moralno-etičkim naputcima nema ni traga kakvim hagiografsko-devocionalnim izričajima ili uzdasima šibenskog dominikanca. Sadržajno upravo grabi iz svakodnevice. Zbog toga njegova opažanja ne možemo nikako uzeti za nekakvu rapsodiju opažanja. Odgoni od sebe jedva sadržajno i razumljivo uopćavanje i ne razmeće se usiljenim rečeničnim sklopovima, kako mu se razlaganje – komentiranje ne bi izmetnulo u pustorječje. Humanistu Barbuli milija je antička simbolika negoli ukrućena tradicionalna teološka metaforika, gotovo se neutaživo napajajući s kastalijskog vrela anticiteta, čime se prvenstveno suprotstavlja medijevalnom intelektualcu. U sadašnjoj strukturi razvidni su gotovo svi ključni segmenti što ih je zapadnoj filozofiji namrla *stoa poikile*. Kad oljuštimo Barbuline manje funkcionalne digresije, ostaje nam isklesan autentični lik idealnog stoičkog mudraca, kreposnika i djelatnika, očiju širom uprtih u prirodu. Barbulinim pisanjem provijavaju stilističke komponente vrhunskog intelektualca i humanista, no mjestimice i vagantno-slobodoumnog klerika. Preferira digresije (to

kod g. Petra Petriša, ravnatelja pučkih učionah, koji mi ga osobitom prijaznošću na njekoliko godina pozajmio bijaše«. (»Marko Marulić i njegovo doba«, *Pjesme Marka Marulića*, skupio Ivan Kukuljević Sakcinski, u: *Stari pisci hrvatski*, knj. prva, Zagreb, 1869., str. LXIX)

[67] »Marko Marulić i njegovo doba«, LXVIII.

su ona Barbulina »preskakivanja«), zbog čega kod Barbule nije ni periferno ni marginalno pitanje (ne)funkcionalnosti tih digresija u kompoziciji njegovih komentara. Zakrenu mu naime pažnju pokoji antički biser i lijepa misao. No, on se svagda vrati, maestralno i svodovito povezujući raznim tranzicijama svoje digresije s glavnom misli.

Sve do polovice 20. st. Barbula je bio pusta svojina »tuđinske osame«. Valjalo ga je oteti toj osami i prenijeti u »domovinu misli« (F. Marković). Na Korvinov dvor za propusnicu je u svojoj askoperi imao duhovno-umnu vrsnoću. Nije nevažno istaknuti da Katonove dvostihove komentira gotovo istodobno kad i Erazmo Roterdamski. Usporedba tih dviju renesansnih recepcija Katonovih dvostihova bio bi višestrano zanimljiv prilog kako hrvatskoj tako i europskoj renesansnoj filozofskoj baštini.

13. Nicolaus Petreius Corcyreus (1486.–1568.): uvaženi europski bilingvist i prevoditelj

Od hrvatskih renesansnih humanista, velikim kultorom grčke antičke filozofske baštine potvrdio se korčulanski humanist, bilingvist i prevoditelj Nikola Petrović.[68] Ovdje nam valja pripomenuti da nam je, prema nekim autorima, valjalo poći na grčki otok Krf dupsti za korijenima našeg Korčulanina. Posrijedi je za nas ovdje neprilična toponimska dubleta Corcyra/Krf – Corcyra/Korčula. To je osnovni razlog devijacije među autorima oko pogrešnog pripisivanja podrijetla korčulanskom humanistu.[69] Na kraju nam ne treba izvještavati o Hrvatu kojemu bi pradomovina bila Grčka, te o renesansnim filozofskim prinosima jednog »grčkog« Hrvata, s kojima bi s istočnojadranske obale valjalo upoznati njegovu mediteransku pradomovinu.

U fokus tipično renesansnog, plodno radoznalog humanista N. Petrovića sabiru se interesi za dotad slabije poznate grčke autore i njihove spise: Meletija Tiberiopolitanca iz Male Azije, Polemona Sofista, Ksenokratova nasljednika podrijetlom iz Laodiceje, jednoga od glavnih zastupnika neosofistike, potom Hipokrata s Kosa, grčkog liječnika i najpoznatijega antičkog predstavnika medicinske znanosti, pri čemu *Corpus Hippocraticum* nije i bez obilja filozofski konotirane građe (npr. odnos s Demokritom i djelo *De hominis natura*). U osvrt njemačkog filozofa (Rickertova, Jaspersova, Cassirerova, Husserlova, Heideggerova i Hoffmannova učenika), klasičnog filologa i vodećeg njemačkog povjesničara renesansnog humanizma P. O. Kristellera (1905.–1999.) na uvaženost dvaju najvećih antičkih mediko-filozofskih autora, Hipokrata i Galena, među renesansnim prevoditeljima, dijelom (tj. što se tiče Hipokrata), ali u punom značenju involviran je, makar i neizravno, Nikola Petrović Korčulanin, sve ako nije, kao ni drugi, poimence spomenut.[70] Uza stanoviti kult Hipokrita među više hrvatskih renesansnih humanista vezan je i Petrovićev nešto stariji sunarodnjak Matija Grbić Ilirik (Matthia Garbitius Illyricus) svojim objavljenim govorom: *Oratio de vita, moribus, doctrina, et professione Hippocratis illius Coi... habita Tubingae a Matthia Garbicio Illyrico in solemni festo medicorum.* Adiecta est Lex Hippocratis Graece cum interpretatione et scholio brevi. <Tubingae, Typ. Ulrici Morhardi. 1544.> Tu je nadalje Dioklo (4. st. pr. Kr.) iz Karista na Eubeji, jedan od najpoznatijih grčkih liječnika nakon Hipokrata, od Atenjana nazvan »Hipokrat Mlađi«. Dugo i rado boravio je u Ateni i bio povezan s Platonovom akademijom. Osim djela, za prijevod kojega se Petrović odlučio, tj. *Antigonum regem de tuenda valetudine epistola*, registrirano je i Dioklovo djelo *O vatri i zraku* koje se sasvim uklapa u predsokratovsku prirodoznanstvenu tradiciju. Peti autor je Melamp s čijim djelom *De naevis corporis tractatus* Petrović zaokružuje svoje zbirno djelo.

Od svih pet odabranih autora Petrović se najviše pročuo s Hipokratom. Prijevod Hipokratova spisa o građi čovjeka (»Hippocratis Coi liber de hominis structura, ad Perdiccam Macedonum Regem, Nicolao Corcyraeo inter-

[68] U već navedenom radu »Suodrednice i sutoci hrvatske i europske filozofije renesanse« nešto opširnije sam izložio lik i djelo ovog značajnog korčulanskog prevoditelja i filologa. Stoga nam je za ovu svrhu većma razložito bolje i u prvom planu istaknuti Petrovićeve vlastite »vriježe« za mediteranske korijene filozofije, uz neke ranije neizložene pojedinosti.

[69] Petrović ulazi kao neohelenistički pisac, odnosno, Grk u dva svjetska biobibliografska djela: Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou Description raisonnée des ouvrages publiés en grec et par des Grecs aux XVe et XVIe siècles* I, Paris, 1885., str. 183–187.; M. E. Cosenz, *Biographical scholarship in Italy 1300–1800*, Boston, 1962. Vol. 1–6. (Nav. Š. Jurić, »Zbornik književnih radova Korčulanina Nikole Petrovića«, 161) Najviše čuđenja izaziva u nas takva devijacija jednog temeljitog Mirka Dražena Grmeka. U sigurnu potvrdu Petrovićeva korčulanskog podrijetla ide onodobno svjedočanstvo samog Nikole. Među tekstovima u zborniku na koji se Š. Jurić namjera u Biblioteca comunale Augustea u Perugi pod naslovom »Nicolaus Petreius. Litterae, sermones, carmina«, na listu (iz skupine Fl. 1–99) 5ab stoji: »Nicolaus Petreius Joanni Statilio episcopo Transilvaniensi S. D. ... Ex Calendis Octobris MDXXXVII«. U nastavku teksta poznata mu je naklonost koju je gajio prema njegovu (Petrovićevu) ujaku Jakovu Banićeviću (1466.–1533.), korčulanskom humanistu i vrsnom diplomatu, dok je još bio živ. Za Š. Jurića to je dokaz više za Petrovićevo »korčulanstvo«. (»Zbornik književnih radova Korčulanina Nikole Petrovića«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra* JAZU, sv. XXI, Dubrovnik, 1983., str. 168[b].) No, devijaciju je ipak konačno izravnao i zasvagda uklonio Cvito Fisković koji je u Državnom arhivu u Dubrovniku utvrdio Petrovićevo neupitno korčulansko podrijetlo. O tome više kod K. Čvrljak, »Suodrednice i sutoci hrvatske i europske filozofije renesanse«, 346–347[b].

[70] O tome kod P. O. Kristellera stoji: »Nonostante questo carattere di continuità, la medicina del Rinascimento risentí l' influenza dell' umanesimo non meno della teologia o del diritto. Parrecchi scritti di Ippocrate e di Galeno erano ben conosciuti fin dal dodicesimo secolo o anche prima, altri dal quattuordicesimo secolo, ma un numero soprendentemente grande di questi lavori fu tradotto per la prima volta fra il quindicesimo e il sedicesimo secolo. Il significato di questo fatto diventerà del tutto chiaro quando il contributo offerto alla conoscenza medica dalla traduzione di questi scritti antichi sarà accuratamente studiato e valutato, cosa che, per quanto è a mia conoscenza, non è ancora stata fatta.« (P. O. Kristeller, *Concetti rinascimentali*..., 111)

prete«) ponovo je objavio izdavač i tiskar Frobenius kao dodatak za treće izdanje Hagenbutova (Cornariusova) prijevoda Hipokratovih sabranih djela u Baselu god. 1558. Petrovićev je prijevod kasnije više puta izdavan kao dodatak Hagenbutovu prijevodu većine Hipokratovih djela. Točan naslov (negoli su nam ga ostavili Š. Ljubić i Š. Jurić) djela s Petrovićevim prijevodima i tumačenjima djelâ petorice grčkih filozofa glasi: Meletii Philosophi *de natura structuraque hominis opus.* – Polemonis Atheniensis insignis Philosophi *naturae signorum interpretationes.* – *Hippocratis de hominis structura.* – Melampi *de naevis corporis tractatus.* Omnia haec non prius edita, Nicolao Corcyreo interprete. – Venetiis, Apud Griphium, 1552.[71] Uočljivo je tematsko okretanje korčulanskog humanista renesansnom mikrokozmosu, čovjeku. Za podlogu odabire antičke, redomice grčke mislioce iz mediko-filozofske tradicije. Kod toga prvog djela za nas je najvažnije ono što stoji u impresumu: Omnia haec non prius edita Nicolao Petreio interprete. Venetiis, Ex Officina Gryphii, Sumptibus vero F. Camotii et soc., 1552., s posvetom đenoveškom nadbiskupu Girolamu Sauliju.[72]

Ludwig Bachmann je nedvojbeno u znatnoj mjeri prinio za hrvatsku filozofsku baštinu svojim djelom *Quaestio de Meletio eiusque interprete Petreio* (Rostochii, 1863.), barem kad je u pitanju Nicolaus Petrisius, kako ga je naime L. Bachmann jedinstveno »prekrstio«. Bachmann nam u ovom času izaziva barem dvije, nipošto nevažne i nasumične aluzije: 1. Svratio mu je osobitu pozornost jedan provorazredni renesansni hrvatski *interpres* djela Meletija Tiberiopolitanca, već naslovom za humaniste privlačnoga (*De natura structuraque hominis opus*), kao što su takvu istu pozornost svratili lik i djelo Pavla Skalića Bachmannovu nešto starijem sunarodnjaku Georgu Veesenmeyeru god. 1803. iz Ulma; 2. Bachmannova knjiga o Petrovićevu prijevodu Meletijeva djela odlazi u svijet iz Rostocka, grada u kojem je uspješnu karijeru napravio Vlačićev istoimeni sin, grada iz kojeg će se najzad daleko pročuti glas o velikom sinu mnogo većeg oca. Bachmann u prvom redu odaje priznanje Petroviću

[71] Svih pet navedenih i objedinjenih spisa Š. Ljubić pripisuje jednom autoru: Miletiju Tiberiopolitancu, čime je dodatno otežao utvrđivanje identiteta »Filozofa Meletija«. No, na pravi trag tog utvrđivanja navode podatci iz jednog pisma biskupa i francuskog poslanika u Veneciji Guillaumea Pelliciera s kojim se N. Petrović, kao i s drugim europskim humanistima, vrlo učestalo družio u Rimu. G. Pellicier uputio je to pismo francuskom kardinalu, diplomatu i pjesniku Jean de Bellayu, ističući mu u pismu poznanstvo s »vrsnim grecistom Petreiusom« (učenikom helenista Sergiusa Stissusa) koji mu je (po svoj prilici na uvid) predao dijelove knjige koju je N. Petrović preveo s grčkoga na latinski pod naslovom: Meletti patriarchae Antiochensis *De natura structuraque hominis opus.* (K. Čvrljak, »Suodrednice i sutoci hrvatske i europske filozofije renesanse«, 349–350)

[72] Mirko Dražen Grmek, *Hrvatska medicinska bibliografija.* Dio I Knjige, sv. I: 1470.–1875., Zagreb, 1955., str. 134, br. 574. Grmek upućuje na jedan primjerak tog izdanja u American Medical Library Associacion u Washingtonu.

što je raspolagao sasvim cjelovitim Meletijevim tekstom (»longe est omnibus quotquot adhuc collati sunt Meletii libris mss. plenior atque integrior«).[73]

U hrvatskoj filozofskoj, za nas ovdje renesansnoj baštini, ne možemo govoriti o većem broju prevoditelja iz redova europskoga renesansnog bilingvizma. No, o N. Petroviću se utemeljeno može govoriti kao o istaknutom filozofskom, medicinskom i prirodoznanstvenom prevoditelju 16. st. u europskim razmjerima. Isto tako, o Petroviću ne možemo govoriti kao o filozofskom piscu, a još manje filozofu, uza svu njegovu filozofsku erudiciju. No, i kao isključivo prevoditelj, Petrović je danas za nas neupitan prinosnik hrvatskoj renesansnoj filozofskoj baštini. Uočljiva je pritom Petrovićeva težnja za izvornošću u svom prevoditeljskom radu. Ne poseže za velikim imenima iz antičke grčke filozofije (Platonom, Aristotelom ili nekim trećim), nego mu je stalo izvući iz zaborava manje poznata imena, te i s njima upoznati učenu Europu.

14. Matthias Flacius Illyricus Albonensis: emendator *Ἀριστοτέλους ἅπαντα / Opera omnia* (Basel 1550.)

Renesansna Europa, *Europa docta* 15. i 16. st., dobila je iz Hrvatske Franu Trankvila Andronika, Benka Benkovića, Grgura Natalisa Budislavića, Jurja Dragišića, Nikolu Vitova Gučetića, Federika Grisogona, Hermana Dalmatina, Ivana Polikarpa Severitana Barbulu Šibenčanina, Antuna Meda, Franu Petrića i mnoge druge. No, iznjedrila je Hrvatska Europi i Matiju Vlačića Ilirika Labinjanina. Dobro znamo da je Hrvatska u svojoj gotovo tisućljetnoj kulturnoj povijesti imala pojedince koji su krepčinom duha i uma, te izuzetno plodonosnim radom bili prave institucije. Korifej hrvatskog renesansnog humanizma i velebnik europskoga renesansnog latinizma Matija Vlačić množinom svoga opusa u samom je vrhu, ako ne na vrhu europskoga renesansnog latiniteta. Golema erudicija i stručnost dopustile su mu uključiti se u objavljivanje Ἀριστοτέλους ἅπαντα/*Opera omnia* u Baselu god. 1550. U impresumu tog izdanja stoji: »cum notis et emendationibus Justi Velsii, Matthiae Flacii...«. Izdavač ili redaktor zacijelo je dobro znao kome povjeriti taj nadasve stručan, zahtjevan i odgovoran posao. U pitanju je grčko izdanje, a dobro je poznato da je Vlačić slovio kao jedan od najvrsnijih grecista svoga vremena.

[73] L. Bachmann na drugom mjestu neizravno upućuje na svu ozbiljnost u Petrovićevu pristupu oko prevođenja Meletijeva djela: »Petrejus autem, qui integro vel pleniore saltem Meletii Codice usus est, ...«. (Ludovicus Bachmannus, *Examina solemnia Gymnasii scholaeque Rostochiensis iussu et auctoritate curatorum scholae summe venerabilium* (hoc ipso verno tempore diebus XXVIII., XXIX. et XXX. M. mart. a. MDCCCXXXIII publice celebranda indicit Ludovicus Bachmannus), Rostochii, 1833., str. 8.

U Vlačićevu zapanjujuću komunikacijsku dispoziciju položio bih temeljnu sastavnicu njegova svekolikog spisateljstva. Pravi je mali leksikon s imenima preko 100 autora s kojima je Vlačić zaokružio svoj golemi opus, objavljen u tridesetak gradova diljem Europe. Pregolem posao za čovjeka koji je u 55. godini života umro od umora. Izvankabinetni i ekstravertirani Vlačić jedva je zamisliv, recimo, u Marulićevu pustinjačkom okružju. U tom smislu u Vlačiću valja fiksirati jednoga od najuposlenijih europskih humanista i latinista svoga doba, kojemu, primjerice, bazelski tiskar Oporinus nije stizao sve otisnuti što bi mu donio u tipografiju. Upravo ta uposlenost pretpostavka je komunikacijske determinante u Vlačićevu radu, uposlenost o kojoj svjedoče deseci izdanja tuđih djela i pregolem udio u skupnim izdanjima, zatim prijevodi, predgovori, komentari i štošta drugoga. Izazovi i odgovori na izazove, ukrižívanje mačeva, gotovo nagonski pohodi u razbistravanje, pojmovno raščišćavanje i rasplitanje problemskih čvorova tek su neki od vidova Vlačićeve metodološke matrice u tim samozadanim poslovima. U usporedbi s desecima drugih hrvatskih i europskih humanista i latinista koji su svoje kazali i nerijetko zašutjeli, Vlačićev je opus bojovan opus, *correctorium corruptorii*, prava literarna arena. Takav napadačko-obrambeni sraz s tolikim brojem europskih suvremenika u svakom je slučaju jedva shvatljiv bez pretpostavke o jednoj u prvom redu potpunoma stabilnoj religioznosti s podjednako stabilnim konfesionalnim prefiksom. Konotacija bojovnosti u Vlačićevu opusu uočljiva je, iščitljiva i prepoznatljiva već iz nekih početnih riječi u naslovima njegovih djela: *Disputatio, Responsio, Confutatio, Admonitio, Refutatio, Antilogia, Defensio, Apologia, Protestatio, Norma,* itd. To su već u naslovima Vlačićeve anticipacije njegovih programiranih luteranskih, protestantima imanentnih protesta. Kod Vlačića je zamjetna mnogostrana tematska disperzija, ali zato i koncentracija koju danas pokušavamo razumjeti prije svega Vlačićevim izvanrednim nadzorom nad gorućim suvremenim pitanjima. U kontekstu tog propitivanja, tog raspravljanja Europa je, slikovito kazano, bila na Vlačićevu radnom stolu.

Vlačić je ovladao s tako pregolemom erudicijom, s pregolemim, jedva promjerivim znanjem, da nije lako uvijek i svuda biti siguran što kod njega dolazi u prvi, a što u drugi, treći plan. U filozofiji je bio osebujno pragmatičan: želio je što više njome ovladati da bi je što više napadao. Specifičan je još u nečemu. Dok su humanisti u njegovoj drugoj domovini (Njemačkoj) snažno bili okrenuti antičkoj starini, za Vlačića je to bila germanska starina iz koje je strastveno i znalački crpio. Sve to ne znači da su predsokratovci za Vlačića bili nevažni i beznačajni, a da Platona i Aristotela ne treba dirati u njihovim jednom iskazanim dubokim misaonim uvjerenjima. O mnogo čemu Vlačić je u filozofiji izrekao svoj sud. Štoviše, njegovi sudovi visoko su se uvažavali, tražili, tako da u njegovoj mnogostranoj uposlenosti i filozofija zauzima svoje

važno mjesto. Pročita li se, čak i površnije, Vlačićeva *Paralipomena Dialectices*, steći će se uvid u Vlačićevu ovladanost predsokratovskom, a posebice Aristotelovom filozofijom. Dakle, imajući u vidu Vlačićev specifičan odnos prema filozofiji, nepobitna je i neupitna Vlačićeva okrenutost prema antičkom mišljenju: Ciceron mu s pravom opovrgava Epikurove rasprave o krepostima i porocima, te navodi i razloge. Nadalje, potkapanjem temelja cjelokupne prirode stvari, sve se Epikuru nesigurno klima. Krivim postavljanjem čovjekove svrhe izokreće svaku dužnost. Vlastito poimanje nekoje znanosti Vlačić gradi na Platonovu istinskom i savršenom poimanju. Kada spominje nečije ustrajanje na Galenovu i Platonovu autoritetu, rado u zagradama umeće svoje »ut putant«. One koji su u nedoumici treba li u poučavanju poći od početka ili od kraja, Vlačić upućuje k Aristotelu koga je Platon salijetao pitanjima treba li započeti tijek u obrađivanju bilo koje znanosti od početka ili od kraja. Vlačić se boji da nije baš sasvim izdašno raspravio o načelima poredaka, te mu je stanovita utjeha što je i za Aristotela i za Platona »načelo daleko najveći dio cjelokupna posla i daju naputke kako ga treba pomno omeđiti i izložiti«. Za Platona je bavljenje pojedinačnostima i beskrajno i ponajmanje nuždan posao. Vlačić uopćava stav o Aristotelu (»Prema mišljenju svih«) da je prvi obradio dijalektiku u jednu cjelinu. U prilog Vlačićevih »svih« tvrdi to i sam Aristotel na koncu Opovrgavanja. Kad je u pitanju *Organon*, Vlačić u njemu bitno suzuje Aristotelov zahvat: »U cijelom njegovu *Organonu*, osim onoga što je nužno za poznavanje definicije, divizije argumentacije, ne vidim da je išta drugo obrađivao«. Vlačiću ne izaziva nikakvo čuđenje to što su grčki komentatori Aristotela i njihovi sljedbenici uvrstili izraz »metoda« među sredstva dijalektike, a ostale metode nazvali »divizija« i »dokaz« i sl. U poslu izlaganja svojih Dopuna (*Paralipomena*) Vlačić je iskreno svjestan da je to posao za »vrlo obrazovana muža, koji treba biti dobro iskušan, najprvo u Aristotelu i njegovim komentatorima, a potom u Galenu i Euklidu...«. Vlačić je isto tako svjestan da mu sve to nedostaje, te priznaje: »vidim kako neću osobito opravdati naslov svojega spisa...«. Preočitu pozornost privukao mu je topos u *Nikomahovoj etici* gdje svaki čovjekov čin analitički započima, a sintetički završava: »sva odlučivanja bivaju analizom, dok se činidbe poduzimlju na suprotan način, sintezom«.[74]

Iz svega izloženoga dade se zaključiti da je Vlačić u širokom rasponu svoga znanja i svoje velebne duhovno-umne raskriljenosti propitao i raspravio ili to barem pokušao, na desetke aktualnih i akutnih onodobnih teoloških, biblicističkih, filoloških, filozofskih i hermeneutičkih pitanja i problema. Kao da za Vlačića nije vrijedila ograničenost na koju je Duns Scot upozoravao i

[74] Matija Vlačić Ilirik, *Paralipomena Dialectices*, preveli i priredili Josip Talanga i Filip Grgić, Zagreb, 1994., str. 147, 159, 163; 107, 121; 173, 205/207, 217;15, 25, 29, 135.

podsjećao svakog djelatnog čovjeka: »... virtus non sufficit ad tot actiones simul habendas«.[75]

Od mnogobrojne Vlačićeve djece na glas je izišao jedino sin Matthias Flacius Illyricus (1546./1547.–1593.) koji na znanstvenom putu nije krenuo očevim stopama, jer to nije bilo ni lako ni lako ponovljivo, nego su mu znatiželju privukle dvije znanosti, suputništvo kojih datira iz vrlo davnih vremena, iz čovjekove pradavnine, kad se nerijetko liječilo i filozofiralo u zajedničkom hodu.

Vlačićev sin Matija ući će s medicinom i filozofijom mnogo mirniji u javni život Njemačke u kojoj je sve još bilo uzburkano mnogostrano razgranatom očevom djelatnošću. Još se i preko njegovih leđa prelamaju neriješeni sporovi s ocem. H. Brucaeus, Henricus Paulus Rostochiensis, N. Willebrand, Johann Balthasar Ritter i drugi imena su koja su usko povezana s izdavaštvom Vlačićeva sina Matije. Filozofski opus Matije Vlačića Ilirika Mlađeg, liječnika i filozofa, čeka za obradu nekoga iz redova istraživača hrvatske renesansne filozofske baštine. Od čisto filozofskih i filozofiji bliskih djela valja nam ovdje spomenuti *Opus logicum in Organon Aristotelis Stagiritae, summi philosophi omniumque Peripateticorum facile principis absolutissimum et tam docentibus quam discentibus utilissimum sane ac per quam necessarium.* Constans Libri XIII. Nempe: Logicae Generalis Libris VI, Apodictices Libris IIII, Dialectices Libris III, Francofurti, Ex officina Typographica Nicolai Baffaei, 1593. Ostala tri djela nisu u užem smislu filozofskoga karaktera.[76] Nicolaus Willebrand sastavio je svoj *Compendium logicae in duas partes* god. 1596., s time da u impresumu stoji: »Ex Aristotele et Opere logico Matthiae Flacii propria manu perspicua brevitate excerptum«.

15. Renesansni prijevodi grčkih filozofskih tekstova – *Interprete Francisco Patritio*

Od velebne grčko-antičke gromade s kojom se u poznatim razmjerima srazio, od Aristotela, Frane Petrić, taj patricij iz prvih redova sveukupnog europskog renesansnog filozofskog gremija, s grčkoga na latinski preveo je spis *Περὶ ἀκουστῶν/De audibilibus*. Petrić je god. 1571. spis umetnuo u prvo izda-

[75] *Quaestiones super libros Metaphysicorum Aristotelis*, lib. II, 4–6, 281.

[76] Daniel Kramer (Cramerius) u Predgovoru tom djelu Vlačića Ml. ostavio je zapis kakav bi, doduše, u nešto sažetijem obliku, dobro pristajao kao epitaf: »Noctu ob studia saepe insomnis: imo in somno philosophatus et speculatus ea, quae vigilando se invenire non potuisse... In docendo et scribendo tam fuit perspicuus ut ad perspicuitatem totus natus videretur... Qui si tantae fuisset valetudinis, quantae eruditionis, si tam sani ventriculi, quam sani cerebri, Nestorem superasset«. (Naveo Mijo Mirković, *Matija Vlačić Ilirik*, Zagreb, 1960., str. 251)

nje svojih *Discussiones Peripateticae*. Taj Aristotelov spis jedan je od mnogih spisa iz grčko-rimske tradicije, koji do nas nije dospio u svom izvornom i cjelovitom obliku. Spis je tradiran i tako ubaštinjen, ali ne neposredno od Aristotela, nego posred(ova)no ili predajom grčkog filozofa Porfirija iz Tira (234.–304.?). Uz ono Flasharovo polaganje naglaska na tradicijsku atribuciju, pored ostalih, i spisa *De audibilibus/O čujninama*[77] polažemo i mi razloge uključivanja tog spisa u brojna izdanja, kako grčka tako i grčko-latinska Aristotelovih *Ἅπαντα*, odnosno, *Opera omnia*, sve tamo od pariškog grčkog god. 1557., Gogavinova (Antonio Ermanno), dvaju izdanja s Petrićevim prijevodom (1571. i 1581.) i desetak drugih sve do god. 1990.

Determinativom *fragmentum* za spis *Περὶ ἀκουστῶν /De audibilibus/O čujninama* F. Petrić kao njegov prevoditelj upućuje nas na osobnu valorizaciju spisa proizišlog ispod pera redaktora Porfirija. Bez ikakve je zadrške suglasan da je fragment ili dio cjeline, tj. Aristelove knjige (*liber*) *Περὶ ἀκουστῶν/De audibilibus*. Za Petrića je to, nadalje, vrlo iscrpan ulomak. Međutim, posebnu nam pozornost Petrić privlači tvrdnjom o nedvojbenoj pripadnosti ulomka upravo s tim naslovom istoimenoj knjizi koju je tako naslovio sam Porfirije. Kao autor s bogatim iskustvom u tim pitanjima, Petrić se ipak mudro ograđuje: Tvrdim to sa sigurnošću u kojoj se krijepim znanjem što ga o tome imadem. U svojim *Discussiones Peripateticae* bio je odlučno nakan da i on taj ulomak umetne na mjestu koje mu je namijenio. Kao što je uočljivo, prvenstvo u naslovljavanju (*Περὶ ἀκουστῶν/De audibilibus*) Aristotelove knjige Petrić je izrijekom pridao Porfiriju. Ovu našu nešto iscrpniju raščlambu Petrić je zbio u nepuna četiri retka: »Sed Porphyrius in commentariis quae in Ptolemaei musicen scripsit, ascribit prolixum satis fragmentum ex Aristotelis libro *Περὶ ἀκουστῶν/De audibilibus*. Quem librum, nemo alius, quod ego sciam, nominavit. Id fragmentum, ne quicquam desit, huc adscribam. Est autem tale«.[78] U. Klein se osvrće na Petrićeve uvodne riječi (»die einleitenden Worte«) u latinsku translaciju spisa *Περὶ ἀκουστῶν*, za koje (riječi) ističe da upućuju »auf die selbständige Heranziehung einer Handschrift«.[79] Pietro Donazollo zasigurno je nekima dao nepotrebnog posla, upućujući naime čitatelje u svezi

[77] »Erhalten sind auch einigemusikwissenschaftlich relevante Traktate aus dem Peripatos, die unter dem Namen des Aristoteles überliefert sind, aber nicht von ihm selber stammen. Dazu gehört die kurze Schrift *Über das Hörbare* (*Perì àkoustòn*), die vermutlich aus dem zweiten Viertel des 3. Jh. v. Chr. stammt...«. (Helmut Flashar, »Aristoteles«, *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, /Allgemeine Enzyklopädie der Musik begründet von Friedrich Blume). Zweite, neubearbeitete Ausgabe, Personenteil 1, Bärenreiter Kassel-Basel-London-New York-Prag, Metzler Stuttgart-Weimar, 1999., str. 927)

[78] *Discussionum Peripateticarum Tomi primi, Libri XIII*, tom. I, lib. VI, Venetiis, M. D. L.XXI., fol., 55.

[79] Aristoteles, *Opuscula* (*Werke* in deutscher übersetzng): *De audibilibus*, übersetzt von Ulrich Klein, Berlin 1990., str. 213.

sa spisom »Fragmentum libri Aristotelis de iis quae sub auditum (sic!) sive de audibilibus«: »Trovasi nella 'Nova de universis philosophia', in Graeco a pag. 85 e in Latino a pag. 90 e segg.«.[80]

Danas nama ta četiri retka valja vrednovati kao jedno nezaobilazno autoritativno svjedočanstvo koje značajno dopunjuje historijat Aristotelova ulomka. Nismo međutim posvema načistu što se tiče amplificiranog naslova pod kojim je Aristotelov spis objavljen u Petrićevu prijevodu god. 1597. U dvama prvim izdanjima (1571. i 1581.) ne nalazimo Aristotelov spis naslovljen kao u kasnijim izdanjima umetnutima među druga Aristotelova djela. Ti kasniji izdavači zasigurno su arbitrarno složili naslov. Iz izloženoga se nameće logičan, upitno izražen zaključak: Je li zapravo (ne)ispravno govoriti ovdje o jednom Aristotelovu spisu, a ne ulomku iz jedne knjige koja ima svoj naslov i svoga autora? Spis je cjelina, a ulomak dio cjeline, što znači npr. i tog spisa. Petrićeva ograda »quod ego sciam« potaknut će kasnije autore u potragu za onim možda ipak autentičnim autorom. Kada U. Klein piše o pojavi izdanja Aristotelova spisa u Petrićevu prijevodu s grčkoga na latinski, za nj je to »die erste zweisprachige Veröffentlichung von De aud. zustandegekommen sein, die sich in den Discussiones peripateticae von P. Patricius findet«.[81]

Koliko god bilo i ostalo sporno autorstvo spisa, tj. pripada li Aristotelu, Stratonu iz Lampsaka, Teofrastu, Heraklidu Pontskom ili kome drugome, *Europa docta* ga je imala *interprete Francisco Patricio* god. 1571.[82] Spis je, uz

[80] »Francesco Patrizio di Cherso, erudito del secolo decimosesto (1529–1597)«, *Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria,* 29(1912.), vol. XXVIII, Parenzo, str. 130. Razvidno je naime, ali i zanimljivo Donazollovo navođenje točnih stranica fragmenta uvrštenog zapravo u prvu knjigu Aristotelovih *Discussiones peripateticae.*

[81] U. Klein isključivo govori o Petrićevu prijevodu iz 1581. Iz Kleinovih podataka dade se zaključiti da mu je Petrićevo izdanje spisa *De audibilibus* iz god. 1571. ostalo nepoznato. Najzad, svakako nam privlači pozornost Kleinova usporedba Patriciusova s Turnebusovim prijevodom, upućujući na »Interlinearversion« i u Petrićevu i u Turnebusovu prijevodu. (nav. dj., 213)

[82] Za *editio princeps* uslijedilo je još desetak izdanja: Francisci Patritii *Discussionum Peripateticarum* Tomi primi, Libri XIII. In quorum lectione, innumera sane inveniunt studiosi, non solum in Aristotelica Philosophia, Tironibus: Sed etiam, et in ea, et in reliqua literatura Veteranis, mirabiliter, tum utilia, tum rerum veteri novitate, iucundissima. Librorum argumenta, pagina versa indicat. Cum privilegio. Venetijs, apud Dominicum de Franciscis. Anno M.D.LXXI. (Ff.: /grč/ 55–58: /lat./ 58–60); Francisci Patricii *Discussionum Peripateticarum Tomi IV.* Quibus *Aristotelicae* Philosophiae universa Historia atque Dogmata cum Veterum Placitis collata, eleganter et erudite declarantur. OPERIS veteri rerum novitate gratissimi Argumenta sequens pagina. Basileae, Ad Perneam Lecythum Caesareo privilegio suffusam, 1581. (Pag.: /grč./ 85–90; /lat./ 90–94); *Operum*... nova editio, Graece et Latine. Graecus contextus quam emendatissime praeter omnes omnium editiones est editus: adscriptis... emendationibus: in quibus plurimae nunc primum in lucem prodeunt, Ex bibliotheca Isaaci Casauboni. Latinae interpretationes adiectae sunt... Accesserunt ex libris Aristotelis... fragmenta quaedam... Lugduni, Apud G. Laemarium, 1590. Vol. 2. (»Fragmentum libri Aristotelis, de iis quae sub auditum cadunt, sive de audibilibus. Interprete Francisco Patricio«); *Operum* Aristotelis tomus II. Librorum Aristotelis quae non extant, Fragmenta quaedam. Item, Indices duo: quorum prior nomine eorum continet qui in Aristotelem scripserunt: alter quid sit a quoque eorum in singulos Aristotelis libros scriptum indicit. Alius index rerum omnium locupletissimus. Vol. I-II. Apud Guillelmum Laemarium. M.D.XCVII. (Vol. II, col. 1148–1157: »Fragmentum libri Aristotelis, De iis quae sub auditum cadunt, sive de audibilibus. Interprete Francisco Patricio); *Operum* Aristotelis Stagiritae ... nova editio, Graece et Latine. Latinae interpretationes Graeco contextui convenientiores, et emendatiores, quam antehac editae sunt. Accesserunt ex libris Aristotelis... fragmenta quaedam... [Curante J. Pacio]. [Lyon]. Excud. Guillelmus Laemarius, 1597. Vol. 2.; *Operum*... nova editio, Graece et Latine. Graecus contextus quam emendatissime praeter omnes omnium editiones est editus: adscriptis... emendationibus: in quibus plurimae nunc primum in lucem prodeunt ex bibliotheca Isaaci Casauboni. Latinae interpretationes adiectae sunt... Accesserunt huis editioni Kyriaci Strozae libri duo Politicorum Graeco-Latini... addita sunt ex libris Aristotelis... fragmenta quaedam... Aureliae Allobrogum, Apud P. de La Rovière, 1606. [ma: 1605]. Vol. 2.

opsežno tumačenje, pred izlaskom i u hrvatskom prijevodu, pod naslovom *O čujninama*, što je rezultat moga sudjelovanja na jubilarnim 15. *Danima Frane Petrića* u Cresu: »Aristotelov glazbeno-teorijski spis Περὶ ακουστών u latinskom prijevodu Frane Petrića«.

Kao višestruko značajan prilog ulazi u ovaj naš repertorij isto tako Petrićev prijevod djela grčkog filozofa neoplatonika, teologa, filologa i prirodoslovca Ivana Filopona (5./6. st.), prozvanog Gramatik, pod naslovom *Breves, sed apprime doctae et utiles expositiones in omnes quatuordecim Aristotelis libros qui vocantur metaphysici, quas Franciscus Patricius e Graecis Latinis fecerat.* Ferrariae 1583. Dakle, hrvatski renesansni »homo bilinguis« s grčkoga na latinski preveo je Filoponovo djelo o Aristotelovoj *Metafizici.* Za boravka na Cipru između 1562. i 1568., F. Petrić je u jednome samostanu našao rukopis na pergameni s grčkim izvornikom Pseudo-Filoponova komentara Aristotelove *Metafizike.* Pod nepoznatim okolnostima donio ga je sa sobom u Italiju i preveo na latinski. God. 1575. prodao je izvornik zajedno s mnoštvom drugih rukopisa španjolskom kralju Filipu II. za njegov Escorial. Otad se rukopisu gubi svaki trag. Pretpostavlja se da je izgorio u požaru god. 1651. koji je zahvatio Filipov dvorac. Iskusnom znalcu kad su u pitanju rukopisi, bila je dovoljna samo jedna naznaka da je nesumnjivo pred njim na stolu bio rukopis s Filoponovim komentarom iz 6. st. Suvremeni njemački priređivač pretiska Pseudo-Filoponova komentara,[83] urednik toga niza latinskih prijevoda grčkih komentara Aristotela i priređivač pretiska, Charles Lohr, dokumentirano, argumentirano i uvjerljivo dokazuje u Uvodu svu netočnost te atribucije. Poglaviti mu je argument spomen komentara Aristotelove *Metafizike* što ga je napisao Michael Ephesios (11./12. st.), a taj spomen Ch. Lohr nalazi na fol. 25r B, 32r B. Poznato je naime da je taj bizantski filozof napisao komentar za knjige E–N, koje su imale poslužiti kao dopuna za izgubljeni komentar tih

[83] Pseudo-Johannes Philoponus, *Expositiones in omnes XIV Aristotelis libros metaphysicos,* übersetzt von Franciscus Patritius. Neudruck der ersten Ausgabe Ferrara 1583, mit einer Einletung von Charles Lohr. Stuttgart-Bad Canstatt: Frommann-Holzboog, 1991, XVI, 134 S. (Commentaria in Aristotelem Graeca: Versiones Latinae temporis resuscitatarum litterarum, Bd. 2),

knjiga Aleksandra iz Afrodizije.[84] Potrebna je na kraju napomena da je među izdavačima vladalo veliko zanimanje za Pseudo-Filoponovo djelo u Petrićevu prijevodu, te je djelo doživjelo šest izdanja. Privukao je Petriću pozornost i grčki teolog i filozof Diadoh Proklo iz 5. st. te i od njega preveo dva djela: *Elementa theologica et physica... quae Franciscus Patricius de Graecis fecerat Latina.* Ferrariae, Apud D. Mammarellum, 1583. Koliko je poznato, to Proklovo djelo u Petrićevu prijevodu nije u posjedu nijedne knjižnice u Hrvatskoj. Imaju ga Bibliothèque Nationale u Parizu i British Museum Library u Londonu. I drugo: Diadochi Procli *In Platonis theologiam libri sex.* Graece et Latine. Hamburgae 1616.[85]

16. »Donato a Mutiis di Ragusa, medico celeberrimo«: Na radnom stolu s Aristotelom, Galenom i Hipokratom

Još uvijek nam neriješenom ostaje nepoznanica spada li Donato a Mutiis u hrvatsku filozofsku baštinu: Je li naime Dubrovčanin ili je u Dubrovniku samo na kraće ili duže vrijeme živio i radio? Š. Ljubić uzima ga za Dubrovčanina (Donatus Mutiis di Ragusa) koji je bio vrlo znamenit liječnik (»medico celeberrimo«). Živio je u 16. st. Navodi njegovo najpoznatije djelo: *Dialogus in interpretationem Galeni super XIV. aphorismos Hippocrati*, Lugduni 1547. No, dodaje još jedno djelo epistolarnog karaktera: *Epistola de terebinthinae resinae facultatibus.*[86] Važnost Ljubićeve kratke referencije (nepuna 4 retka) o Dubrovčaninu Donatu ogleda se u tome što će povjesničari medicine otud krenuti dalje u raščišćavanju pitanja Donatova pravog podrijetla i prave veze s Dubrovnikom. Tako će Mirko Dražen Grmek otići god. 1955. i 1957. znatno dalje. No, Grmek, kao ono za nas ovdje najbitnije, nije mogao ni potvrditi, a ni opovrgnuti Ljubićevo mišljenje da je Donatus a Mutiis rođeni Dubrovčanin. Za Grmeka je Donat bio u prvom redu padovanski student, a samo mu je »vjerojatnije, da je *Donato* bio Mlečanin«. Razlog te veće vjerojatnosti Grmeku nameće sam Donat koji je, po vlastitim riječima, »prije odlaska u Dubrovnik predavao anatomiju i tumačio Aristotelovo djelo 'De Animalibus' na redovnim stručnim sastancima mletačkog kolegija liječnika«. U Sveučilišnoj knjižnici u Padovi Grmek nailazi na primjerak Donatove »vrlo rijetke knjige o Galenovu komentaru Hipokratovih aforizama, koju spominje(m) u svojoj bibliografiji hrvatske medicinske književnosti prema štampanom katalogu pariške Nacionalne biblioteke«.[87] Izostanak u kojem je gradu tiskano Donatovo djelo, za koji kod Ljubića imademo izrično navođenje Lugdunum-a, Grmek rješava povodnjom za Š. Ljubićem: »Knjiga je najvjerojatnije štampana u Lyonu«. Grmek smatra knjigu vrlo vrijednom »s gledišta opće povijesti medicine, jer autor odlučno kritizira neke pogrešne navode Aristotela i Galena o fiziologiji i anatomiji«. No, za Grmeka, kao i za nas ovdje, knjiga je »napose važna za našu povijest medicine, jer se autor osvrće na svoj devetogodišnji boravak u Dubrovniku i opisuje liječenje nekih Dubrovčana, čestu urolitijazu stanovnika toga grada i jednu epidemiju kuge, prigodom koje je sam teško obolio«. Vrijeme boravka u Dubrovniku, tj. od 1526. do 1536., Grmek određuje prema arhivskim podacima u dubrovačkom Arhivu, ali te podatke kao svoje istraživačko vrelo ne navodi. Međutim, navedeni podaci za Grmeka su »posve u skladu« s navodima u Donatovoj knjizi.[88] Osobno držim da je Donato a Mutiis rođen u posljednjem desetljeću 15. ili početkom 16. st. U svakom

[84] Vidi Josip Talanga, »Pseudo-Philoponus, *Expositiones in omnes XIV Aristotelis libros metaphysicos*«, *Prilozi*, 18(1992.), br. 35–36, Zagreb, str. 269.

[85] Njemački povjesničar literature za povijest filozofije Johann Andreas Ortloff dopunjuje bibliografsku referenciju tog Proklova djela, potpunije na taj način ističući i Petrićev udio u sveukupnom poslu: Scholia in Aristotelis Metaphysicorum libb. XIV: latine, ex *Francisci Patricii*. Ferrariae 1583. (J. A. Ortloff, *Handbuch der Literatur der Geschichte der Philosophie*, Düsseldorf, 1967., str. 141) Dometnimo na ovom mjestu Kristellerovu prosudbu da, osim u kontinuitetu renesansnog prevodilaštva Aristotela, valja govoriti i o kontinuitetu prijevoda grčkih komentatora Aristotela: »Gli umanisti fecero nuove traduzioni di Aristotele e tradussero tutti i commentatori greci di Aristotele, molti dei quali per la prima volta«. (*Concetti rinascimentali*, 118)

[86] *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna – Zara, str. 220.

[87] To je M. D. Grmek učinio dvije godine ranije (*Hrvatska medicinska bibliografija* I, sv. I /1470.–1875.), Zagreb, 1955., str. 120), dok još nije imao u rukama padovanski primjerak s kojim podjedno ispravlja, inače kod Ljubića nerijetko arbitrarno donošeni naslov: *Donati a Mutiis medici, in interpretationem Galeni super quatuordecim Aphorismos, Dialogus*, S. l., 1547. (Mirko Dražen Grmek, »Hrvati i Sveučilište u Padovi«, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* (za god. 1955.), knj. 62, Zagreb, 1957., str. 359)

[88] M. D. Grmek, Isto. Inače, s Donatovim imenom i djelom Grmek se najprije susreće kod A. von Hallera, *Bibliotheca medicinae practicae* II, Bernae 1778., str. 49, a potom u knjizi R. Jeremić – J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika* II, Beograd, 1939., str. 49. Grmeka, čini se, nisu bitnije zanimali Jeremić-Tadićevi podaci iz Donatova osobnoga života u Dubrovniku, ali mi ih ovdje uzimamo za ne baš nevažeće u svrhu konačne identifikacije Donata u Dubrovniku. Jeremiću i Tadiću su *Consilium Rogatorum* i *Libro di Casa publica detta del Commune anno 1535–1536* bili izvorima o Donatovu radu i kretanju u Dubrovniku od god. 1526 do 1535. »Magister Donatus de Mutis, physicus« primljen je u službu 28. ožujka 1526., s time da mu radni staž počinje 2. lipnja plaćom od 300 dukata i 30 perpera za stanarinu. Početkom 1527. u Dubrovniku je izbila kuga, te mu je Senat odobrio mjesec dana izbivanja iz Dubrovnika, jer za vrijeme kuge »nisu mogli vršiti službu liječenja, niti su se usuđivali vršiti je zbog očite opasnosti«. Sredinom travnja dopustili su Donatu da s obitelji može otići kamo želi, što je on i učinio. U Dubrovnik se vratio nakon što je epidemija odminula i 27. kolovoza opet su ga primili u službu. Donat se u službi spominje i 1535.–1536. (Risto Jeremić – Jorjo Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika* II, str. 49, 59) Za nas bi ovdje bio koristan podatak o tome kamo se Donat s obitelji sklonio za trajanja kuge. Teško je ne pretpostaviti da današnji Državni arhiv u Dubrovniku krije podatke o Donatovu pravom podrijetlu, kad je bio važni službenik Republike i grada Dubrovnika. O mjeri u kojoj je Donat pobudio Grmekovu pozornost, istaknuti hrvatski povjesničar medicine osobno svjedoči: »Namjeravam napisati, na temelju bilježaka skupljenih u Padovi, poseban detaljni osvrt na *Donatovu* citiranu knjigu i njegove veze s Dubrovnikom«. (»Hrvati i Sveučilište u Padovi«, 359[b].)

slučaju, vežu ga s Dubrovnikom zasad nerazjašnjene spone, što je nama ovdje ipak dovoljno za spomen njegova djela iz 1547.: *In interpretationem Galeni super quatuordecim aphorismos Hyppocratis, Dialogus.*

17. Nikola Vitov Gučetić: paradigmatski renesansni aristotelik – komentator

God. 1580. grčki filozof, peripatetik i jedan od najvrsnijih i najtočnijih tumača Aristotelova opusa, Aleksandar iz Afrodisijade (2./3. st.) našao se na udaru britkog kritičkog pera Nikole Vitova Gučetića.[89] Naime, god. 1534. tiskana su u Veneciji dva Aleksandrova djela: *De anima* i *De anima mantissa.* No, tu valja biti načistu s nekoliko pitanja. Latinski prijevod Aleksandrova spisa *De intellectu*[90] objavio je Girolamo Bagolino 1516. u Veroni, dočim prijevod čitavog djela *De anima mantissa*, u koje je uklopljen i spis *De intellectu*, objavio je Angelo Canini god. 1446. u Veneciji. Međutim, *editio princeps* grčkoga teksta Aleksandrovih djela *De anima* i *De anima mantissa* tiskano je god. 1534. u Veneciji. Gučetić spomenute 1580. godine u Rimu objavljuje djelo *Commentaria in sermonem Averrois de substantia orbis et in propositiones de causis.*[91] U naslovu nije dakako iščitljiva treća tematska cjelina: *Quaestio de immortalitate intellectus possibilis contra Alexandrum Aphrodisaeum*, fol. 171a – 175b.[92] Talanga se oslanja na rezultate Lj. Schiffler i Nikolu Gučetića, doduše u širem smislu, ubraja među padovanske averoiste, čak i zanemari li se činjenica neriješenih pitanja o njegovu školovanju i gradu boravka u Italiji.[93]

[89] U translacijama i komentarima u kojima je obuhvaćen Aleksandar Afrodizijski, P. O. Kristeller upućuje na jedno vlastito izdanje: »Per Alessandro di Afrodisia, vedi F. E. Cranz in: *Catalogus Translationum et Commentariorum*, vol. I, ed. Kristeller, pp. 77–135; vol. II, ed. Kristeller e Cranz, pp. 411–422. (P. O. Kristeller, *Concetti rinascimentali*, 118[b])

[90] Josip Talanga uvažava dvojbe dvojice kanadskih autora (Frederick M. Schroeder i Robert B. Todd) o tome pripada li Aleksandru uistinu spis *De intellectu.* (J. Talanga »Gučetićeva kritika Aleksandra iz Afrodizije«, *Prilozi*, 18/1992./, br. 35–36, str. 75)

[91] Apud Bernardum Iunctam, [8] + 175 f. Djelo kod nas posjeduju Knjižnica Male braće u Dubrovniku i Znanstvena knjižnica također u Dubrovniku, a u svijetu British Museum Library u Londonu i Bibliothèque Nationale u Parizu.

[92] Š. Jurić pogrešno se povodi za nekim autorima (S. Slade, F. M. Appendini i Š. Ljubić), kada tu treću cjelinu iskazuje kao samostalno objavljeno djelo, kod istog izdavača, iste godine i u istom gradu. (*Croatiae scriptores…*, p. 8, n. 29) Potrebno je spomenuti da je drugu tematsku cjelinu pro-
radila Erna Banić-Pajnić, »O uzroku i uzrocima (Gučetićev komentar knjige o uzrocima)«, *Prilozi*, 16(1990.), br. 31–32, str. 119–146.

[93] Talanga je vjerojatno imao u vidu drugi autoročin komentar: Averroesovo djelo o supstanciji svijeta. U tom smislu treba uzeti u obzir autoričinu prosudbu o krajnjem cilju Averroesova »averosuvišne distinkcije skolastičke *logicae terminorum*, kako bi Averroesovo tumačenje Aristotela pribli-
žio kršćanskoj filozofiji, …«. (Ljerka Šifler-Premec, *Nikola Gučetić*, Zagreb, 1977., str. 60)

U dvije godine zaredom uslijedila su dva izdanja Gučetićeva djela *Discorsi di M. Nicolò Vito di Gozze, Gentil' huomo Ragugeo Dell' Academia de gli Occulti, sopra le metheore d' Aristotile, ridotti in dialogo, e divisi in quattro Giornate.* In Venetia, Appresso Francesco Ziletti, 1584.; 1585[2].[94] Zanimljivo je da Gučetićeva tri velika sugrađanina u svojim osvrtima upućuju samo na drugo izdanje: Serafin Marija Crijević,[95] Ignjat Đurđević[96] i Sebastijan Slade.[97] Može se zaključiti da je Crijeviću promaklo prvo izdanje god. 1584., ali isto tako i drugoj dvojici. Dominikanac Antonin Zaninović odlučuje god. 1953. raščistiti prijeporno pitanje oko prvog izdanja Gučetićevih *Discorsi.* Uz pomoć dominikanca Ambroza Bačića,[98] Zaninović tako ulazi u siguran trag prvom izdanju. Krunska svjedočanstva su mu najzad dva primjerka prvog izdanja Gučetićevih *Discorsi* upravo u Gučetićevu Dubrovniku, u Državnom arhivu i Knjižnici Male braće. Čini se da je prijepor nešto jednostavniji no što su navedeni autori mislili i o tome pisali. Osobno držim da su Crijević i Đurđević jednostavno imali pred sobom izdanje iz 1585., a ne da bi prvo izdanje »prekrstili« u drugo. Nedoumice su se možda podizale činjenicom što su oba izdanja tiskana kod istog tiskara (Ziletti), do datiranja jednog dijela naklade jednom godinom, a drugoga drugom godinom, k tome još možda na prijelazu iz jedne (1584.) u drugu (1585.) godinu. Zaninović je pomno usporedio ista mjesta u obama izdanjima i definitivno utvrdio da su dva primjerka u navedenim dvjema dubrovačkim knjižnicama prvo izdanje iz 1584., a po jedan primjerak u Knjižnici Povijesnog instituta HAZU u Dubrovniku i u Znanstvenoj

[94] Uputno je upozoriti da je Metropolitanska knjižnica u Zagrebu u posjedu više inkunabulnih izdanja Aristotelovog djela *Meteorologica* (iz 1488., 1489. i 1491). Isto je tako zamjetno tiskanje i pretiskavanje tog Aristotelovog djela tijekom 16. st. (1541., 1591. i 1598.)

[95] »At vero anno eiusdem seculi LXXXV, aetatis XXXVI commentaria edidit et publici iuris fecit in librum Aristotelis de meteoris, quae, nomine uxoris suae Mariae, Floriae Zuzoreae nuncupavit ita inscripta: *Discorsi di M. Nicolò Vito di Gozzi, Gentilhuomo Raguseo dell' Accademia degl' Occulti sopra le Metheore d' Aristotele ridotti in Dialogo e divisi in quattro giornate.* Interlocutori esso M. Nicolò Gozzi e M. Michaele Monaldi. In Venetia 1585. Appresso Francesco Ziletti. Alla non meno bella che virtuosa, e gentil Donna Fiore Zuzori in Ragugia dedicati da Maria Gondola moglie di Nicolò Gozze«. (Seraphinus Maria Cerva, *Bibliotheca Ragusina* III, Zagrabiae, MCMLXXVII, pp. 536–537)

[96] »Amavit Floriam de Zuzeris, cui etiam praeterquod inscripsit hunc dialogum (O ljepoti), praedictum ab eius nomine 'Anthos', sub nomine uxoris suae Mariae Gundulae dicavit 'Dialogos de Metheoris', in quibus ipse cum Michaele Monaldo colloquitur. – Dialogus de Metheoris edidit anno 1585«. (*Biografska djela Ignjata Đurđevića*, izdao i objasnio Petar Kolendić, Beograd, 1935., str. 64)

[97] Sebastijan Slade sasvim kratko izvješćuje: »Edidit quamplurima… anno 1585. *Discorsi sopra le Meteore d' Aristotile*«. (*Fasti letterario – Ragusini/Dubrovačka književna kronika*, preveo i bilješkama popratio Pavao Knezović, Zagreb, 2001., n. 204, p. 48–49.)

[98] »Tako isto Cerva piše, da je knjigu štampao g. 1585., dočim na naslovu stoji g. 1584«. (Ambroz Bačić, »Nikola Gučetić/Gozze – 1610–1910«, *Smotra dalmatinska*, Zadar, 1910., str. 13) i Petra Kolendića. P. Kolendić naime ispravlja I. Đurđevića: »knjiga je izašla 1584, a ne kako Đurđević hoće 1585«. (*Biografska djela Ignjata Đurđevića*, str. 222, bilj. 396)

knjižnici također u Dubrovniku drugo izdanje iz 1585.[99] Time je A. Zaninović jednom zauvijek zaključio taj »prijepor« koji u biti i nije bio prijepor. Davna je praksa da autori navode neko djelo u različitim izdanjima i uvijek je bilo i ostalo tako da bi autoru promaklo koje izdanje iz različitih razloga. Dakle, nisu prijeporni Crijević i Đurđević, nego je prijeporan pristup raznih autora Gučetićevu izdanju kojim su se Crijević i Đurđević poslužili u svojim djelima. Nije isključeno da su se obojica poslužili kojim od današnjih primjeraka u dvjema dubrovačkim knjižnicama. Iz potonjega slijedi da autorica članka o Nikoli Vitovu Gučetiću u *Hrvatskom biografskom leksikonu* nije mogla i nije smjela imati razloga da hrvatsku i stručnu javnost ne upozna i s drugim izdanjem Gučetićevih *Discorsi* (1585.), ako ne izravno od A. Bačića (kojega navodi) i A. Zaninovića (kojega ne navodi), a onda neizravno od Ž. Dadića (kojega navodi) koji navodi A. Zaninovića.[100]

Svojim djelom *Discorsi* Gučetić je prinio valjanu i važnu potvrdu da je Aristotel nekim svojim djelima izvršio toliko snažan utjecaj da se iz jednog višestoljetnog razdoblja prenosi u susljedno, renesansno, 16. st. Gučetić izabire onodobno pomodnu dijaloško formu pisanja djela, konkretno dijalog sa svojim sugrađaninom Mihom Monaldijem u svom ljetnikovcu u Trstenom.[101] Iz Gučetićeva svojevrsnog predstavljanja M. Monaldija jasno se razabiru razlozi odabira upravo tog sugrađanina za svoga dijaloškog sugovornika u ljetnikovcu Trsteno. Za N. V. Gučetića, »Miho Monaldi je poštovani građanin našega Grada, čovjek velike obrazovanosti i ljubazan u ophođenju i moj prisni prijatelj. Odlikovao se ne samo u filozofiji i matematici nego i u teološkim disciplinama«.[102]

Prijelomno je pitanje u Gučetićevim *Discorsi* pitanje pristupa skolastičkom i srednjovjekovnom Aristotelu i recepciji jednog renesansnog prirodoznanstvenika, filozofa i humanista. Time Gučetić upućuje na vlastitu orijentaciju, na vlastite doktrinarne inklinacije i najzad na doktrinarni tabor kojim je sebe odredio u povijesti filozofije. Može se kod Gučetića govoriti o čvrstoj uskladbi svojih stavova s Filozofovim, prvenstveno u pogledu geocentrizma i antropocentrizma. Neki grčki antički filozofi, npr. Olimpiodor i Aleksandar iz Afrodisijade, uz Alberta Velikog, Averroesa i dr., Gučetićevi su oslonci pri tom usklađivanju stavova.

Nas ovdje ni ne mogu, a ni trebaju *in extenso* zanimati Aleksandrova stajališta i Gučetićeva kritika tih stajališta. Nama ovdje valja uzeti Aleksandra za jednoga u mnogobrojnom nizu valova, koji je doplavio s Mediterana, a Gučetić ga naravno tek u svoje vrijeme prihvatio, analitički (»suptilno«) raščlanio i to prenio kao hrvatski renesansni intelektualni, filozofski testament u daljnju obradu. Svojim interesom za Aleksandra i bavljenje Aleksandrom Gučetić je naznačio put kojim ga valja potražiti: u Padovi, među tamošnjim averoistima. Suptilan je u svom proziranju i Talanga kada uočava Gučetićevo podvajanje: većma se zadržao u svojoj istančanoj raspravi uz neke temeljne prijepore Aristotelova nauka o umu, nego što je izravno kritizirao Aleksandra u njegovim shvaćanjima.[103] S komentarom o Aristotelovim meteorima Gučetić nije zaokružio svoje zanimanje za Aristotela. Zaokružio ga je komentarima o prvoj knjizi Aristotelove *Retorike*, djelom koje u svom izvornom bibliografskom opisu glasi: Nicolai Viti Gozzi Maioris, patritii Reipub. Ragusinae ex Academia Insensatorum, *In primum librum Artis rhetoricorum Aristotelis commentaria. Editio princeps* tih Gučetićevih komentara, prema autografu u vatikanskoj Biblioteca Urbina, priredio je Wilfried Potthoff (Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 2006.). Popratio ga je uvodnom studijom o povijesti starije hrvatske retorike, te bibliografijom.[104] Povijest renesansne retorike u biti je pokušaj obnove klasične retorike prema Aristotelovu obrascu. Zbog toga je ovo Gučetićevo djelo, smatra njemački priređivač prvog izdanja Gučetićevih komentara, lako uvrstivo u europsku renesansnu tradiciju aristotelič-

[99] Antonin Zaninović, »Drugo izdanje djela Nikole Gučetića 'Discorsi sopra le metheore d' Aristotele'«, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 2(1953.), Dubrovnik, str. 201–207 *passim*. U trezoru Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (R 3230 /St. sign. SM. 33 F. 2) čuva se Gučetićev rukopis *Discorsi di m. Nicolò di Vito Gozze Gentilhuomo Raugeo dell' Academia degli occulti sopra le Meteore d' Aristotile ridotti in dialogo e divisi in quattro giornate*. U sklopu bibliografskog opisa upozoreno je na neke zahvate ranijeg vlasnika (Ljudevita Gaja): »Prekriženo: Li Quattro Libri della Meteora d' Arist. Breveme/n/te Ridoti Nel Dialogo Per M. Nicolò Vito Di Gozze Gentilhuomo Raugeo Dell' Academia Delli Occulti/ Interlocutori esso m. Niccolò di Gozze e m. Michele Monaldi /Prekriženo: Gozzi e Monaldi/.

»Meteora«.

(1–89: /Libro primo/ Prvotni tekst precrtan. Počinje: »Onde auiene sig. Gozzi che noi...«; 90–136r: /Libro secondo./; 136–180: /Libro terzo./ Završava:/ »mi troverete in questo p/rese/nte loco tutto alli piaceri e comodi suoi. M. Farò volentieri a Dio. G. a Dio. Il fine del terzo lib/r/o.) (Cfr. N. V. G. Discorsi... In Venetia, Presso Aldo, 1589.); 181r /tekući naslov: /Libro quarto, ali tekst nije prepisan/. Rukopis potječe iz knjižnice Ljudevita Gaja. Usp. Velimir Gaj, *Knjižnica Gajeva*, Zagreb, Tisak Narodne tiskare Gajeve, 1875, str. 193, br. 309: »Li qvattro libri della Metteora d' Arist. breveme'te ridotti nel dialogo per M. Nicolò Vito di Gozze gentilhvomo Ravgeo. Cod. chart. Saec. XVIII. Fol. Quantum conjecturâ provideri potest, autogr. Ined. Lig. membranacea. H. III. 2.« (Vidi *Katalog rukopisa Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu*, obradio prof. Šime Jurić, Knjiga 1, Zagreb, 1991., str. 96, br. 229)

[100] Žarko Dadić, »Nikola Gučetić i njegovo djelo 'Sopra le metheore d' Aristotile«, *Dubrovnik*, 8(1962.), br. 2, Dubrovnik, str. 49. Zanimljivo je da Lj. Schiffler i u drugom (dopunjenom) izdanju svoje knjige *Nikola Vitov Gučetić* (Zagreb, 2007.) navodi samo prvo izdanje. (str. 144)

[101] Već sami natpis u Gučetićevu ljetnikovcu iz god. 1502. zasigurno je dvama prijateljima stvarao ozračje antičkog ugođaja za *otium*-a u priobalnoj rimskoj vili: »Hvale me zbog lijepe okolice, ali još više se sviđam zbog izvora, blagog podneblja i gajenja lijepe prošlosti. Putniče, znaj, da su tu najočigledniji dokazi ljudskog života, gdje je umjetnost zgodno usavršila divlju prirodu...«. (Cvito Fisković, *Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb, 1947., str. 74)

[102] Iz *Discorsi... sopra le metheore d'Aristotile*, nav. Lj. Šitler-Premec, *Miho Monaldi. Ličnost i djelo*, 19.

[103] J. Talanga, »Gučetićeva kritika Aleksandra iz Afrodizije«, 75–92 passim.

[104] Podaci prema Ljerka Schiffler, *Nikola Vitov Gučetić*, 2. izd., Zagreb, 2007., str. 89.

kih komentara, koja je Gučetiću bila prepoznatljivo dobro poznata.[105] K tome, W. Potthoff upućuje Gučetiću, a preko njega i hrvatskoj filozofskoj baštini, veliko priznanje što se kod (jedinog?) dubrovačkog komentatora Aristotelove retorike mogu naći nova stajališta koja prerastaju tradiciju renesansne retorike.[106] U svom komentatorsko-interpretativnom pristupu prvoj knjizi retorike Gučetić propituje sva ključna mjesta i temeljne probleme koji bitno-odredbeno obilježavaju retoriku kao disciplinu. Drži je srodnom dijalektici. Ta srodnost naglašena je do istovjetnosti, da je Gučetić taj svoj stav želio istaknuti već na prvom foliju: Dijalektičar i govornik zaključuju obilnim i kićenim načinom.[107] Gučetić je želio biti slikovito, zorno i primjerno jasan: te se dvije discipline suodnose kao duša s tijelom, um s voljom, istinito s dobrim. No, W. Potthoff ipak precizno razlučuje par istovjetnosti u ovom slučaju: retorika i dijalektika imaju istu građu, a oblik je taj po kojem se one međusobno razlikuju.[108] Nakon pristupa retorici, raspravlja se o pristupima onih koje Aristotel pobija. Uvažavanjem mišljenja prvih antičkih imena o retoričkim i dijalektičkim pitanjima, Gučetić potvrđuje da mu je antički grčko-rimski gremij (Aleksandar iz Afrodisijade, Amonije, Kvintilijan, Ciceron, Boetije) nezaobilaziv za ispravno razumijevanje Aristotela u njegovoj *Retorici*, te slijedom toga i za ispravno zauzete stavove u vlastitim komentarima. Brojna mjesta u Gučetićevim komentarima potvrđuju autorovu pripremljenost za pisanje tih komentara, što znači potrebno poznavanje književnih i govorničkih tekstova od Sofokla do Ovidija, od Homera do Vergilija, od Demostena do Kvintilijana i Cicerona, itd. Štoviše, u novijim se istraživanjima sve više pozornosti pridaje širini erudicije N. V. Gučetića o čijem školovanju raspolažemo vrlo oskudnim činjeničnim općepriznatim podacima. Ispostavlja se da se slici »poznatoga« Gučetića još i danas može pridodati nepoznanicâ. Veze s enciklopedijski obrazovanim talijanskim humanistom Girolamom Cardanom (Hieronymus Cardanus) upućuju, između mnogo toga drugoga, na duboku raznolikost dubrovačkog aristotelika. A nešto dalje završno dopunjuje: dok s jedne strane ovi Gučetićevi aristotelički ko-

[105] Wilfried Potthoff, »Nekoliko primjedaba povodom izdanja knjige *In primum Artis rhetoricae Aristotelis commentaria* Nikole Gučetića«, *Prilozi*, 21(1995.), br. 41–42, str. 346.

[106] O tome nešto više u W. Potthoff, »Koncepcija retorike N. V. Gučetića u kontekstu tradicije«, *Prilozi*, 20(1994.), br. 39–40, str. 56–57.

[107] W. Potthoff preispituje Gučetićevo vlastito viđenje sebe u ciceronovskoj školi, što jasno proizlazi iz njegove karakterizacije vlastitih komentara Aristotela kao dijalektičke retorike. Gučetić time označava onu koncepciju retoričke logike ciceronovaca koja povezuje *oratio* i *ratio*, te ističe uzajamnu ovisnost dijalektike i retorike, upućujući na takav slučaj kod Trapezunčanina ili u *De inventione* Rudolpha Agricole. (W. Potthoff, »Nekoliko primjedaba...«, 346) U svom ranijem kraćem osvrtu na neke aspekte Gučetićeve retorike W. Potthoff vidi u uspostavi odnosa *ratio – oratio* polaganje temelja za podizanje retorike na rang priznate znanosti. (W. Potthoff, »Koncepcija retorike N. V. Gučetića u kontekstu tradicije«, 56)

[108] W. Potthoff, »Koncepcija retorike...«, 56.

mentari predstavljaju i standard i substandard svoga vremena, s druge to više dokumentiraju Gučetićev sasvim posebni interes i široko mu znanje.[109]

Proučavanju literarne retorike kao još jednoj zadaći u području kodificiranja literarnih izražajnih oblika[110] prinijela je i Lj. Schiffler. Za Lj. Schiffler koja se u Hrvata najtemeljitije pozabavila imenom i djelom Nikole Vitova Gučetića, dubrovački autodidakt je svojim komentarom o prvoj knjizi Aristotelove *Retorike* ispisao »jedan od svojih najizvedenijih komentara, uza svo bogatstvo nominalnih digresija, pozivajući se na najveće autoritete grčkoga i rimskoga govorništva i kršćanske tradicije, od crkvenih otaca do filozofskih tokova kasne renesanse, uključujući unutar teksta ne samo problematiku govorništva, nego i srodnih disciplina«. Ovom svojom punorazumijevajućom recenzijom u samo pet redaka autorica nas je uputila na mjesto na kojem nam valja potražiti hrvatskoga renesansnog komentatora Aristotelove *Retorike*, čijim je komentarima umnogome obogaćen »Aristoteles Latinus«, ali ne manje i hrvatska renesansna filozofska baština.[111]

18. Grgur Natalis Budislavić: tomistički aristotelik – komentator

Množinom svojih djela[112] koja su redomice ostala neizdana (navodi se tridesetak, a najmanje 28 djela),[113] Grgur Natalis Budislavić, dubrovački dominikanac, izbija na glas kao najplodniji hrvatski pisac 16. st. No, Grgur je

[109] W. Potthoff, »Nekoliko primjedaba...«, 344, 347.

[110] Tako je naime W. Potthoff formulirao rad na kodifikaciji »Artis rhetoricae« *in genere*. (»Koncepcija retorike...«, 55)

[111] U ovom pregledu slijedio sam, gdje god se to pokazalo potrebnim i uputnim, znanstveno istraživačke rezultate Lj. Schiffler u drugom izdanju njezine monografije *Nikola Vitov Gučetić*. (str. 89–97 *passim*)

[112] »Hinc tot volumina in varia documenta scripsit, quot ad iustae amplitudinis bibliothecam instruendam satis essent, ...«. (Seraphinus Cerva, *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur*, tom. II, Zagrabiae, 1977., pp. 121)

[113] Stjepan Krasić, povjesničar Dominikanskog reda, pri sastavljanju popisa Grgurovih djela, poslužio se slijedećim djelima i izvorima: A. Gozeus, *Catalogus virorum ex familia Praedicatorum in litteris insignium*, Venetiis, 1605, pp. 86–87; A. S Lusitanus, *Bibliotheca Ordinis Fratrum Praedicatorum*, Parisiis, 1585., p. 93; A. Rovetta, *Bibliotheca chronologica illustrium virorum provinciae Lombardiae sacri Ordinis Praedicatorum*, Bononiae, 1691., p. 115; A. Altamura, *Bibliotheca Dominicana*, Romae, 1677., p. 378; J. Quétif – J. Échard, *Scriptores Ordinis Praedicatorum*, tom. II, Lutetiae Parisiorum, 1721., p. 95; I. Đurđević, *Vitae illustrium Rhacusinorum*, Biografska djela Ignjata Đurđevića, *Zbornik za jezik, istoriju i književnost*, knj. VII, Beograd, 1935., str. 42; S. Cerva, nav. dj., pp. 124–127; F. M. Appendini, *Notitiae istorico-critiche sulle antichità, istoria e letteratura de' Ragusei*, tom. II, Ragusa, 1903., pp. 42–43; S. Gliubich, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna, 1856., p. 224. (Stjepan Krasić »Grgur Natalis Budisaljić«, *Prilozi*, 1/1975./, br. 1–2, str. 283) Zanimljivo je da V. Filipović navodi još jedno Grgurovo filozofsko djelo: *Commentarii philosophici itemque astrologici contra haereticos* (*Filozofija renesanse*, Zagreb, 1956., str. 121).

doista napisao tridesetak djela, ali ne i izdao. Dakle, prinio je građu za (Plautovo) gnijezdo, ali ga nije do kraja savio. Osim (sedam) govorničkih, (deset) biblijskih, (dva) pravnička, (četiri) prirodoznanstvena i dva djela različitog sadržaja, Grgur je napisao i tri filozofska djela: *Commentarium in Praedicabilia Aristotelis*, *Commentarium in Physicam Aristotelis* i *Commentarium in Metaphysicam Aristotelis*. Dakle, hrvatski dominikanski Komentator. Kao što se može zaključiti, zamjetna je kod dominikanca Grgura Budislavića dosta obuhvatna okrenutost prema Filozofu. Štoviše, uzima ga se za izrazitoga dominikanskog aristotelovca koji prihvaća Aristotela u interpretaciji Tome Akvinskoga. Tu zapravo treba tražiti korijene Grgurova polemičkog sukobljavanja s jednim od najznačajnijih neoplatonika 16. st., s H. C. Agrippom von Nettesheim.[114] Naukovni put obavijen mu je nekim tajnama, a u domovini je svojim radom bio vezan uza Zadar i Dubrovnik.[115]

S gledišta humanističko-renesansnih važećih kriterija, S. Krasić uzima Grgura Budislavića za »svestrano izobražena humanista« čiji glas se pročuo i u »kolijevci humanizma i renesanse«.[116] Sudbina se kobno poigrala s njegovim velikim opusom od kojega je sačuvano tek nekoliko govorničkih djela.[117] Djelom *De immortalitate animae sermones XXIV* Grgur se uključio u veliku renesansnu temu koja je humaniste (i) filozofe oštro polarizirala.

19. Antun Medo: čistač kontaminiranog Aristotela i tumač Aristotela Aristotelom

Hrvatsku renesansnu aristoteličku baštinu zapaženo je obogatio trima svojim djelima dubrovački »visoko-renesansni« humanist i filozof Antun Medo

[114] Od knjiga iz De Dominisove knjižnice 16 ih je popisano kao zabranjene (»nonulli prohibiti«). Među tim knjigama nalazilo se i djelo H. C. Agrippe von Nettesheim *In artem brevem Raimundi Lulli* Commentaria per R. Lullum). (Hrvoje Morović, »O biblioteci Markantuna de Dominisa«, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 25/1981./, Zagreb, 1983., str. 179)

[115] O tome više S. Krasić, isto, 281–285. Ovdje za nas posebno je zanimljivo kad Crijević novom učitelju mladih Zadrana, dijelom za primjer navodi mudrog Seneku: »Cumque alii magisterio accepto quietem otiumque petunt, Natalius varias disciplinas, pro singulorum captu ac voluntate, Iadrensem iuventutem docendi munus suscepit. Ita sapientum more et alios docebat et seipsum nova in dies rerum cognitione erudiebat; tandiu enim, teste Seneca, sapienti viro discendum, quandiu vivat«. (*Bibliotheca Ragusina* II, 127)

[116] Stjepan Krasić, *Generalno učilište Dominikanskoga reda u Zadru ili Universitas Jadertina 1396–1807*, Zadar, 1996., str. 604.

[117] Usp. S. M. Cerva: »Plurima, uti monuimus, scripsit opera, a praeter quinque volumina, quae in bibliotheca Ragusina sui Ordinis hac aetate servantur, et fragmenta quaedam sexti eiusdem operum voluminis, omnia periere«. (*Bibliotheca Ragusina* II, 124) Čini se da će u pogledu izgubljenih Grgurovih djela sve ostati ipak na Crijevićevim pukim željama, očekivanjima i kondicionalnim pretpostavkama: »Huiusce doctissimi viri scriptores fere omnes, qui virorum illustrium Ordinis Praedicatorum res gestas prosecuti sunt, cum laude meminerunt. Quod si lucubrationes eius in lucem aliquando editae fuissent, longe illustrior haberetur; habebitur autem, si edantur paucae illae, quas laudavimus, operum eius reliquiae«. (*Bibliotheca Ragusina* II, 127)

(Antonius Medus Calossius): *In librum duodecimum Metaphysicae Aristotelis expositio*, Venetiis, Apud Franciscum Barilettum, 1598.; *In librum septimum Metaphysicae Aristotelis expositio* in qua est videre philosophiam Aristotelis, si in sua puritate consideretur, esse facilem intellectu, sin vero communi modo philosophandi, non modo difficilem, sed fieri non posse, ut ab ullo intelligatur. Venetiis, Apud Franciscum Barilettum, 1599. i *Quaedam animadversiones in Praedicabilia Porphyrii*, in quibus probatur plura esse errata quam verba, si cum puritate philosophiae Aristotelis conferantur, quae puritas a nemine unquam intelligetur praedicabilis Porphyrii non explosis. Venetiis, Apud Franciscum Barilettum, 1600. Kao što se vidi, djela su mu u tri godine zaredom izlazila. Sva tri djela danas su nam dostupna u trima dubrovačkim knjižnicama: u knjižnici Državnog arhiva, Znanstvenoj knjižnici i Knjižnici Male braće. Drugo djelo čak u dvjema Knjižnicama.

Iz potonjega proizlazi da je A. Medo pronio hrvatskom filozofskom baštinom jednu osobitu aureolu sljedbenika jedne osobite tradicije. Valja nam se naime vratiti u vrijeme preko četiri stoljeća prije A. Meda, u vrijeme Hermana Dalmatina s kojim ta osobita tradicija za hrvatsku filozofsku baštinu otpočinje. Hermanovim raspravljanjem o pet Aristotelovih kategorija budi se među hrvatskim umnicima onaj »interpretativni eros za Aristotelov metafizički sistem, te se javljaju kompendiji, komentari Aristotelova, ali i Platonova filozofskog učenja«.[118] U tom smislu i u tom pravcu A. Medo se na poseban način iskazao i potvrdio visoko »erotiranim« svojim filozofskim zaronima u metafizičke vode Filozofa. Zajedno s drugim hrvatskim komentatorima Aristotela, a prvenstveno njegove *Metafizike*, A. Medo će ući u posebno poglavlje Povijesti hrvatske renesansne filozofije. Međutim, u to poglavlje trebaju ući i sve naše raščlambe i razrade Medovih i drugih interpretativnih, »erotiranih« pregnuća, dovodeći se na taj način u odnos prema A. Medu, u kakav se Medo doveo prema Aristotelu, Porfiriju i dr.

Filipovićevim dobro nam znanim pozivima na obradu hrvatske filozofske baštine, s jakim naglaskom upravo na renesansnoj, prethode pozivi neka ih se ne propušta spominjati, što i sam čini: »Pomponazzi je imao mnoštvo sljedbenika i učenika. Od aristotelovaca, koji su sinovi naše zemlje, a ušli su u svjetsku kulturnu povijest, valja svakako spomenuti Dubrovčanina *Grgura* (*Nataliusa*) *Budisaljića* i *Antoniusa Medusa Calossiusa* (Antun Medo rođ. 1530.), ...«.[119] Filipović u A. Medu vidi prije svega slavnoga aristotelovca koji je Aristotelov nauk čistio od skolastičkih natruha i korupcija, ne prelazeći ni preko platoničkih umetaka. Aristotelovu *Metafiziku* (posebice VII. i XII. knjigu) navlastito je bio nakan očistiti od raznih eklektičkih primjesa, te izlo-

[118] Sr. Ljerka Šifler-Premec, »Miho Monaldi, dva dijaloga«, *Prilozi*, 7(1981.), br. 13–14, str. 33.

[119] *Filozofija renesanse*, 41.

žiti u čistom obliku.[120] Prema tome, barem kad je Aristotel u pitanju, Medo je hrvatski renesansni Čistač (*Castigator*). U svezi s time presudno je važno u Medovim zacrtanim pregnućima upravo to što se u svoje problematizacije dviju Aristotelovih knjiga *Metafizike* upustio kao samouk, dakle, neopterećeno, a to znači doktrinarno nesputano, neuzapćeno i neobvezno naspram nedodirivim tumačima »auctoritates«), sam, »oči u oči« s Aristotelom na svom radnom stolu. Čini se da je upravo ta Medova autodidaktika odredila njegov osebujni aristotelizam. Za E. Banić-Pajnić upravo u tom smislu bila je to prednost »u izvršavanju zadaće što ju je sebi [Medo] postavio (da očisti Aristotelovu filozofiju od skolastičkih iskrivljavanja). Budući da je bio upućen na sam tekst Aristotelov, lakše je uočio greške u tumačenju i odstupanju od 'izvornog' Aristotela, od onih koji su, pohađajući škole, bili, u pristupu komentarima, sputani autoritetom što su ga u školama uživali pojedini komentatori«. Autorica nalazi u predgovoru razlaganja o sedmoj knjizi Medovo priznanje o vlastitoj autodidaktici.[121]

Iz triju[122] Medovih djela sasvim je razvidno koji je glavni predmet Medovih filozofskih preokupacija (Aristotel i njegova filozofija, poglavito u *Metafizici*) i što ga je sklonulo u odabiru tog predmeta (očistiti Aristotela od svega što je kontaminiralo njegov filozofski nauk).[123] Sintagma »čišćenje kontaminiranog Aristotela« u hrvatskoj filozofskoj baštini prvenstveno izaziva pomisao na Medov aristotelovski »purizam« u svojim djelima. Ovdje nam valja upozoriti da Medo u svojim naporima s ciljem čišćenja nije ni prvi ni izvoran. Već se s R. Baconom javljaju velike sumnje u »Akvinčeva Aristotela«. Svojim odnosom prema Tomi Akvinskome i »njegovom« Aristotelu, što *in ultima linea* znači prema autoritetu kao takvom, R. Bacon je u biti definirao svoje predrenesansne pozicije. Začudno mu je naime bilo Akvinčevo autoritativno pisanje o Aristotelu koga Toma Akvinski prethodno nije mogao vjerodostojno čitati. Prijevodi su naime bili nepouzdani i nevjerodostojni. Upiralo se na tome, objašnjava npr. francuski povjesničar D. Barbedette, da se održi sekularna diktatura »Prvaka Liceja« (»la dictature séculaire du Prince du Lycé«).

[120] Isto.

[121] Erna Banić-Pajnić, »Antun Medo (Antonius Medus Calossius). Neki rezultati istraživanja života i rada dubrovačkog filozofa XVI. stoljeća«, *Prilozi*, 2(1976.), br. 3–4, str. 69.

[122] Piše se i o četvrtom, nesačuvanom Medovom djelu, navodno naslovljenom *Cogitationes astronomiae*. O tome nas F. M. Crijević izvješćuje: »Praeterea cogitationes astronomicas lucubravit, ut ipse in epistola ad Pinellum, commentario in VII Metaphysicorum praefixa, testatur, sed utrum typis hoc opus editum sit aliquando, me latet, cum nunquam illud viderim«. (*Bibliotheca Ragusina* I, str. 111)

[123] Sr. E. Banić-Pajnić, *Antun Medo, dubrovački filozof šesnaestog stoljeća*, Zagreb, 1980., str. 66: »Iz njih (tj. djela – K. Č.) jasno proizlazi da je glavni predmet njegova filozofskog bavljenja Aristotelova filozofija a pobuda da se pisanjem komentara te filozofije ukaže na njenu izvornu čistoću«. Ovdje bih napomenuo da je E. Banić-Pajnić do sada najtemeljitije upoznala hrvatsku i izvanhrvatsku filozofsku javnost s likom i djelom A. Meda.

Skolastika nije imala na svjetlu dana integralnog Aristotela iz 3. st. pr. Kr. Da bi uspjela u njegovu oživljavanju, mogla je, a i morala birati između znamenitih komentara, odnosno, kojem komentatoru očitovati i naklonost i povjerenje: Averroesu ili Aleksandru Afrodizijskom? Prema tome, nastavit će se crpsti iz tog dvostrukog izvora.[124] Što se pak time dobilo? Skolastika je ustvari, zaključuje A. Fouillée, upoznala samo onoga patvorenoga Aristotela (»un faux Aristote«) kojega je potom u manjoj ili većoj mjeri neprirodno (»plus ou moins artificiellement«) izmirivala s kršćanstvom.[125] Za njemačkog povjesničara filozofije Alberta Schweglera, stvarno, činjenično stanje je samorazumljivo: Platonička i aristotelička filozofija bile su poznate gotovo samo iz latinskih prijevoda ili nekih drugih izvora.[126] Iz toga jasno proizlazi da s tog gledišta nije bio u pitanju samo Aristotel nego i Platon. Prevoditeljev tekst i autorov izvornik za Petrarku su bila dva teksta.[127]

Prevoditelji su naime svojim translacijskim »barbarizmima« samo štetili Aristotelu. S druge strane, primjerice, tečan ciceronijanski elokvij, preko kojega se upoznavalo Platona, tom istom Platonu išao je u prilog. Platona se preferiralo ne zato što je bio bliži kršćanstvu, nego zato što je bio zaodjeven Ciceronovim ruhom. No, Medo svojim »aristoteličkim purizmom« nije osamljen. Našao se time u visokom društvu: s Leonardom Brunijem Aretinom, A. Cesalpinom, Girolamom Donatom, Agostinom Niffom, Ermolaoom Barbarom i drugima. Španjolski dvojac povjesničara španjolske filozofije, Tomàs i Joaquim Carreras y Artau, taj problem neautentičnog, štoviše, kontaminiranog, dakle zagađenog, onečišćenog, okuženog Aristotela raspravljaju na primjeru Aretinova prijevoda Aristotelove *Nikomahove etike* iz god. 1418. s posebnim osvrtom na neke Aretinove teze u prologu samom prijevodu. Aretino naime u svom prijevodu tvrdi da se njegov prijevod *Nikomahove etike* može smatrati prvim, jer da onaj dotad korišten ne zaslužuje naziv prijevoda. Na Aretinov prijevod već tada se gledalo kao na »el manifiesto del naciente humanismo en punto a las traducciones«.[128]

[124] D. Barbedette, *Histoire de la philosophie*, éd., Paris, 1938., p. 371.

[125] Alfred Fouilée, *Histoire de la philosophie*, 7. éd., Paris, 1893., p. 218.

[126] *Geschichte der Philosophie im Umriß* (Ein Leitfaden zur Übersicht), Leipzig [1848.], str. 215.

[127] Usp. Francesco Fiorentino: »Il Petrarca, anzitutto, distingue i tradutori dal testo: nè attribuisce a colpa dello Stagirita la rozzezza degl' interpreti, e la propria ignoranza della lingua greca«. (*Il Risorgimento filosofico nel Quattrocento* (Opera postuma), Napoli, 1885., p. 180)

[128] Zbog vjerojatno slabije dostupnosti u nas dvosveščanog djela španjolskih povjesničara španjolske filozofije, donijet ću ovdje u cijelosti taj kraći odlomak koji može biti od koristi za nove elaboracije: »El prólogo puesto por Leonardo Bruni de Arezzo a su versión latina de la *Ética a Nicómaco*, terminada en 1418, fué a la sazón considerado, en efecto, como el manifiesto del naciente humanismo en punto a las traducciones; y, en torno a él, se agruparon en bandos los partidarios y los adversarios de la nueva tendencia. En él afirmaba Bruni que su traducción de la *Ética* nicomaquea podía considerarse la primera, porque la utilizada hasta entonces no merecía el nombre de tal; antes bien, por sus barbarismos e inelegancia, resultaba indigna de Aristóteles y de los contemporáneos.

In librum duodecimum Metaphysicae Aristotelis expositio (1598.) prvo je izdano Medovo djelo. Posvetio ga je Rimskom kolegiju Družbe Isusove. Iz posvete su iščitljive i riječi u prilog vlastitoj izvornosti, ali i dobro odabranom putu u poslu naumljenog čišćenja. Odlučio je rimskim isusovcima posvetiti to svoje djelo s razloga više što je, kako je smatrao, XII. knjigu *Metafizike* izložio u duhu Filozofa, a ne izloženu u tumačenjima drugih filozofa.[129]

Godinu dana kasnije izlazi A. Medo u javnost svojim razlaganjem sedme knjige u Aristotelovoj *Metafizici*: *In librum septimum Metaphysicae Aristotelis expositio* (Venetiis, 1599.). Posvetio ju je »perillustri domino Vincentio Pinello«. Među humanistima poznato Medovo prijateljstvo s tim učenim Padovancem izvorom je nekih važnih pojedinosti za život i rad dubrovačkog humanista.[130] Iz posvete pak doznajemo da nova Medova knjiga sadrži njegova najnovija razmišljanja kako o Aristotelovu učenju tako i o astrologiji (»... meas novas cogitationes cum in schola Aristotelis, tum in Astrologiam communicarem«.[131] Meda ni u ovoj knjizi ne napušta njegova glavna preokupacija: uobičajeni postupci u filozofiranju nisu postupci Aristotelove filozofije (»nitor ostendere communem modum philosophandi non esse philosophiam Aristotelis«).[132] Medo je nakan krenuti drugim putem: crpiti o Aristotelu iz

Dos reproches principales dirigía al antiguo traductor, que era un fraile dominico (Guillermo Moerbeka): el uno, filológico, y el otro, filosófico. Ante todo, le acusaba de no conocer a fondo ni el griego ni el latín, por lo cual había omitido unas cosas, había trocado otras, había cometido infinidad de barbarismos que afeaban el texto latino y había escrito, en fin, descuidadamente y sin estilo, muy al revés de cómo escribiera Aristóteles«. (*Història de la filosofia espanyola* /Filosofia cristiana del segle XIII al XV/, vol. 2, Barcelona, 2001., str. 615–616)

[129] »Tum potissimum, quia hunc Duodecimum Aristotelis Metaphysicae Librum per me ad mentem philosophi expositum arbitror, non ex aliorum expositionibus descriptum«. (nav. E. Banić-Pajnić, *Antun Medo*, 90)

[130] K. V. Pinelliju, u njegov padovanski dom, zalazili su znanstvenici, filozofi i umjetnici ne samo iz Italije, nego iz cijele Europe. Tako npr. G. Galilei, Marin Getaldić, Niko Primović i, prema pismu Primoviću, F. Petrić. (E. Banić-Pajnić, »Osnovne značajke aristotelizma u djelima hrvatskih renesansnih filozofa (Antun Medo (Antonius Medus – Medo, G. Raguse(i)us – Dubrovčanin, F. Grisogono, F. Patritius – Petrić)«, *Godišnjak za povijest filozofije*, str. 70)

[131] Nav. E. Banić-Pajnić, *Antun Medo*, 133–134.

[132] Nav. dj., 134. Autorica desetak godina kasnije na drugom mjestu izvodi zaključak iz iste teze: »... iz analize tekstova naših filozofa proizlazi da zajednički *motto* 'natrag k samom Aristotelu, k razumijevanju njegove filozofije iz njegovih vlastitih djela i, svagda kad je to moguće, na grčkom originalu', dolazi do izražaja u njihovim djelima u različitim varijantama (od teze da Aristotela treba razumjeti iz njegova originalnog teksta, filozofirajući njegovim vlastitim terminima, kojima je s vremenom, zahvaljujući komentarima i prijevodima, promijenjeno njihovo izvorno značenje, da Aristotela treba pokušati razumjeti bez posrednika, 'posthabitis omnibus expositoribus' /Medo/, do ustajanja protiv svakog pokušaja da se Aristotelova filozofija nasilno dovodi u sklad kako s kršćanskim učenjima tako i drugim filozofijskim tradicijama, što onda svagda uvjetuje i određenu njenu interpretaciju /Raguseius)«. U bilješci, osim s tri Petrićeva, E. Banić-Pajnić upotpunjuje tu tendenciju i s dvama Medovim iskazima: *In librum septimum Metaphysicae expositio*, Introductio. (E. Banić-Pajnić, »Osnovne značajke aristotelizma u djelima hrvatskih renesansnih filozofa /A. Medus – Medo, G. Raguse(i)us – Dubrovčanin, F. Grisogono, F. Patritius – Petrić/«, 65–66)

Aristotela i na taj način raščistiti doktrinarnu zbrku oko Aristotela. Bit će to onda put kojim će lakše nastaviti novi, budući kultori Aristotela. Aristotel je za Meda gotovo personifikacija prirode. Takav besprimjeran oblik poistovjećivanja nekoga s prirodom govori o nečijoj veličini, ovdje o Aristotelovoj za koju Medo drži da će je uvidjeti oni koji budu čitali njegova izlaganja.[133] Načinu filozofiranja koji je na udaru u Medovim razlaganjima, Medo nalazi temelje još u Sokratovim i Platonovim školama, da bi se »auctoritate Averrois« ti temelji samo još više ustamenili. Napokon, i osrednjega čitatelja može zaokupiti pitanje: Zašto je Medo (uz XII.) izabrao upravo VII. knjigu za predmet svoga posebnijeg razlaganja? E. Banić-Pajnić odgovor polaže u činjenicu što »Sedmu knjigu *Metafizike*... smatra Medo važnom, jer se u njoj, na neki način, iznosi srž čitave Aristotelove filozofije, ...«.[134] Aristotelik Medo ostaje tradicionalni kultor subordiniranosti filozofije (čak i Aristotelove!) teologiji: »haec elegans et generosa Christianae ancilla«.[135]

Svoju životnu filozofsku »trilogiju« Medo zaokružuje djelom s nekim zapažanjima o Porfirijevim predikabilijama. Tim djelom Medo se oprašta od »svoga« 16. i stupa u veliko novo, novovjekovno 17. st. novovjekovne filozofije. Ne posustaje u samozadanim i neumornim naporima: izvući onu pravu Aristotelovu filozofiju iz tame u kojoj je dugo ležala zaboravljena, na svjetlost dana. Kao ni za VII. knjigu Aristotelove *Metafizike*, nije se Medo tek nasumce odlučio ni za razlaganje o Porfirijevim predikabilijama. Razlog i ujedno problem su bili u tome što je prešlo u metodološku navadu donositi Porfirijev Uvod ne samo pred Aristotelove logičke spise nego i pred cijelu filozofiju.[136] Porfirije se za Meda prometnuo u najomraženijega neprijatelja čovječanstva. Ta veoma oštra prosudba govori nam o jačini zanesenosti Meda za Aristotelom, koja ekvilibrira, primjerice, s ponesenošću renesansnih neoplatonika za Platonom. Loša Porfirijeva »preradba« Aristotela dominirala je u redovima onih s »uobičajenim načinom filozofiranja«. Medo nije bio daleko od konačnog zaključka: Najveću štetu Aristotelovoj filozofiji nanio je upravo najveći autoritet među tumačima te filozofije. Upućuje Medo u Porfirijevu djelu na pogreške koje nisu neprebrojive, ali koje on ne želi prebrojavati, jer bi tako zamarao svoga čitatelja, kao što je Porfirije njega zamarao. Medo je u pogledu toga čak vrlo duhovit već u naslovu: »... plura esse errata quàm verba...«.

[133] »Veritates quidem rerum, quarum Philosophia Aristotelis cognitionem investigat (loquor enim de iis, quae vera dicit) sic sua metodo, et suis terminis perscrutantur, ut si ipsamet natura posset loqui aliter fortasse, quàm Aristoteles non esset locuta«. (*In librum septimum*... Praefatio. E. Banić-Pajnić, nav. dj., 139)

[134] Nav. dj., 145.

[135] Nav. dj., 146.

[136] »Ac primum omnium suscepi discutiendum Porphyrii opusculum, quia communiter, et Logicae, et universae Philosophiae praeponitur«. (nav. E. Banić-Pajnić, nav. dj., 154)

Kod Porfirija je zapravo Medu sve, a pogotovu ono osnovno jasno: Platonov učenik tumači Aristotelovu filozofiju koja drukčijom ni ne može proizići od takvog tumača, uz to važećeg za najveći autoritet.[137] Dakle, s Medom imamo još jedan bespoštedni obračun iz redova hrvatskih renesansnih aristotelika u obranu od patvorenja izvornog Filozofa. Porfirije promašuje bit Aristotelove filozofije. A je li je Medo pogađa?, pita (se) E. Banić-Pajnić. Vrlo je teško i pred poviješću filozofije odgovorno odrediti to svakome onome koji je poput A. Meda uporno i dosljedno nakan doći u posjed izvorno čiste misli filozofa kojemu se priklonio, a to provesti – njim samim.[138]

Na temelju svega izloženoga, možemo utemeljeno i dokumentirano ustvrditi da je A. Medo radom i poticajima iz svoga dubrovačkog »kutka nastanjen(og) daleko od škola i sastanaka tolikih učenih ljudi«, daleko odmakao prvenstveno svojim isticanjem potrebe povratka natrag k izvornom Aristotelu. Potom, osporavanjem raznih tumača – »autoriteta«, a sve s ciljem konačnog zadobića izvorne (stoljećima inače patvorene) čistoće Aristotelove misli. Tek u tim nastojanjima stajao je samouki Medo pod stanovitim utjecajem: »pod utjecajem onoga što se zbiva u Padovi u drugoj polovici XVI. stoljeća«.[139]

20. Neki antičko-mediteranski spektralni refleksi kod nekih hrvatskih renesansnih humanista

S bolje otvorenim, pronicljivim i kritičkim okom Josip Talanga se pozornije zaustavlja na *Pozdravljenju* što ga je Hanibal Lucić uputio Francisku Paladiniću u svojoj *Robinji*, te upućuje na slijedeće retke: »I zasve da se ja nadiju da ona [tj. Lucićeva dramska poema »Robinja«] – iz ovoga oplovita mista u tuje strane pribrodivši se – poznana hoće biti onako kakono pozna Teofrasta atenska starica, ...«.[140] Marko Grčić, prevoditelj starije hrvatske književnosti na suvremeni jezik, uz pomoć Bratoljuba Klaića priopćava slijedeće objašnjenje: »Teofrast, starogrčki filozof, učenik Platonov i Aristotelov; ovo je ime dobio kasnije kao pridjevak zbog svoga krasnorječja (grč. theós–'bog', phrázō – 'govorim'), pa se na to i odnose Lucićeve riječi da je 'atenska starica', tj. grad Atena, spoznala njegovu vrijednost i dala mu to ime«. Grčić je kao literat

[137] Ona u latinske prijevode implementirana određena interpretacija za A. Meda je, upućuje E. Banić-Pajnić, izrazito platonički obojena interpretacija Aristotelove filozofije. (»Osnovne značajke aristotelizma u djelima hrvatskih renesansnih filozofa...«, 72)

[138] Ovaj kraći uvid u tri Medova Aristotelička djela proveo sam na podlozi istraživačkih rezultata E. Banić Pajnić i tu obradu aristotelizma A. Meda treba uzeti pionirskom i nadasve poticajnom u okviru hrvatske filozofske baštine, uz primjedbu da u svojim sasvim plauzibilnim citacijama autorica nije upućivala na mjesta u Medovim djelima, a niti to obrazložila.

[139] Usp. E. Banić-Pajnić, »Antun Medo...«, *Prilozi*, 2(1976.), br. 3–4, str. 69 i 70.

[140] Hanibal Lucić, *Robinja*, prijevod i komentari Marko Grčić, Zagreb, 1988.

obavio svoj dio posla kako i koliko mu je trebalo. No, posla je s H. Lucićem preostalo i za J. Talangu. Filozof Talanga recipira H. Lucića kao »skromna i samokritična pjesnika«. Tim više ga »začuđuje neskromnost Lucićeva koja bi proizlazila iz takva tumačenja«. Radi se naime o tome da »u odnosu na Teofrasta pobrkane su dvije potpuno različite anegdote iz njegova života«. Talanga u pogledu promjene Teofrastova ranijeg imena upućuje na Diogena Laertija i njegov izvor, tj. na Aristotela: »Ime mu je bilo Tirtamos, ali ga je Aristotel prozvao Teofrastom zbog njegova božanskog govorničkog dara«.[141] Leksikon Suida, upotpunjuje Talanga, sadrži istu anegdotu, ali tu stoji još i to da ga je Aristotel isprva zvao Eufrast, a tek kasnije da je bio prozvan Teofrast.[142] Anegdotu s Teofrastovom »atenskom staricom« nalazi Talanga kod Cicerona: »ut ego iam non miror illud Theophrasto accidisse, quod dicitur, cum percontaretur ex anicula quadam quanti aliquid venderet et respondisset: 'hospes, non pote minoris', tulisse eum moleste se non effugere hospitis speciem, cum aetatem ageret Athenis optimeque loqueretur omnium«. //tako se ja ne čudim za ono što kažu da se dogodilo Teofrastu kada se raspitivao kod neke starice koliko nešto stoji. Rekla mu je cijenu i dodala: 'Stranče, jeftinije ne može'. Potištilo ga je da nije mogao izbjeći dojam da je stranac iako je živio u Ateni i govorio atički grčki najbolje od svih«.[143] Talanga unekoliko spoćitava Luciću da je obje anegdote mogao pročitati kod Cicerona: 1. Promjena imena zbog krasnorječja u kraćem djelu o savršenom govorniku (*Orator*, 62); 2. O atenskoj starici u Ciceronovoj povijesti retorike i govorništva. (*Brutus*, 172) Luciću su ta djela, smatra Talanga, sasvim sigurno bila vrlo lako dostupna, pogotovu, ima li se na umu da je Dalmacija kao južni dio Hrvatske, uvijek bila u neprekinutoj svezi s tradicijom europskoga latiniteta. Talanga odriče Luciću da bi mu u namjeri bilo povezati te dvije anegdote. Zbrku je napravio Bratoljub Klaić.

U nastavku, do točnog razumijevanja, odnosno, pravog značenja druge anegdote kod Lucića, Talanga se dovija s više pretpostavaka. Kao prvo, s Lucićem je dvojbeno u pogledu semantičkog sloja u njegovu pristupu/shvaćanju druge anegdote. S Ciceronom u ruci morao je uočiti korelaciju između dijalekta i književnoga jezika, što znači stanovitu jezičnu posebnost. Spomenom Teofrasta u tom i takvom kontekstu, Lucić bi mogao ciljati na jezičnu, a možda čak i na stilsku posebnost hrvatskog (hvarskog?) kruga, posebnost koju će biti moguće prepoznati u drugim sredinama. Talanga svoju pretpostavku radije izriče u obliku pitanja: Bi li u tom slučaju bio nepostignut Lucićev ideal, kao što je to

[141] *Vitae philosophorum*, V, 39, ed. H. S. Long, Oxford, 1964. U bilješci Talanga upućuje na potvrde kod Strabona (*Geogr.*, 13, 2, 4) i Cicerona. (*Orator*, 62)

[142] *Lexicographi Graeci*, tom. 1, pars 2, p. 701 – nav. Josip Talanga, »Hanibal Lucić i Teofrast«, *Prilozi*, 15(1989.), br. 29–30, str. 171–172.

[143] *Brutus*, 172. Dopunu o Teofrastovu atičkom purizmu Talanga nalazi kod Kvintilijana (*Inst. orat.*, 8, 1, 2).

bilo s atičkim grčkim u slučaju Teofrasta? Izostavimo li još pokoju Talanginu pretpostavku, bit ćemo bliže Lucićevu vjerojatnijem shvaćanju ove druge anegdote s Teofrastom u općenitijem smislu: skromna najava isto takvog pjesnika da s djelom nije polučio besprijekorno savršenu vrsnoću, te da će ta nesavršenost zakratko biti uočena. Talanga je u svom temeljitom propitivanju iscrpio sve mogućnosti: skromnost je izvjesna, Teofrastova nezgoda funkcionira s aluzijom na provincijalizam kao posebnost hvarskoga kruga i najzad, (ne)upitna (ne)sigurnost da mu (nije) njegovo pjesništvo doseglo idealno savršenstvo. Talanga je svoj sažetak/zaključak odteretio svake neizvjesnosti. Prisutna je Lucićeva aluzija na Teofrastovu zgodu s atenskom staricom, ali ne u smislu samoisticanja u vlastitoj vrijednosti nego, baš naprotiv, u smislu (Lucićeva) skromnog zborenja da mu *Robinja* nije postigla besprijekorno savršenstvo.

Talanga ni s drugim primjerom ne napušta hvarski renesansni literarni krug. Sada se pod njegovim pronicavo prosudbenim sitnozorom našlo najpoznatije djelo hrvatske humanističke ribarske bukolike: Hektorovićevo *Ribanje i ribarsko prigovaranje*. Ribanje kao zbilja/svakodnevica renesansnoga naturalizma u širem smislu. Hektorović čitatelja suočava s pučko-mudroslovnim zagonetkama, dvama kraćim lirskim zapisima, s četirima neujednačeno filozofskim eklogama. Nanizao je Hektorović po vlastitom izboru i mudrih izreka. Za nas ovdje više je nego zanimljivo podrijetlo tih izreka od Diogena Laertija,[144] potom pokoja s biblijskim podrijetlom, ali i s tragovima Marulićeva utjecaja, što osobno ne držim nimalo čudnim. No, nas kao i Talangu, više od svega ovdje zanima pitanje jednoga od triju Hektorovićevih dominikanaca: »Otkuda je tolika voda u gorama?«[145] Mlađi dominikanac pokušava odgovoriti u srednjovjekovnoj maniri: »Oko zemlje nalazi se more koje prodire kroza zemljine šupljine, te se tako filtrira i postaje slatka voda, a tim se šupljinama penje 'na gore' (341) i izlazi kao izvorište potoka i rijeka koji onda teku opet u more«. Stariji dominikanac misli drukčije, s pozivom na dva različita načela. Zamjerkom da zemlja ne sadrži u sebi »nijedne slatkosti« (375), zbog čega je ne može dati ni morskoj vodi, izlazi (dominikanac) s još općenitijim načelom: Tko što nema u sebi, //Ne može dati ni meni ni tebi. (377–378).[146] Za Talangu je to stanoviti blijedi odsjaj spekulativnoga neoplatonskog načela, dospjelog preko *Liber de causis* u srednjovjekovnu filozofiju: »uzrokom se prenosi ontička struktura s uzroka na uzrokovano, time što je uzrok svagda prvotan, a učinak drugotan«.[147] Isti (stariji«) dominikanac izlazi najzad svojim, pravilnim tumačenjem. (397–462) Glavni mu je uzrok kružnoga toka vode »vrućina sunca« (400) koja »moć ima (...) // Da svaku vlagu pritežući hvata? (401–402) Uz mogući izvor za starije tumačenje kružnoga toka vode, tj. »Lucidar Honorija Augustodunensusa,[148] Talangi se najvjerojatnijim izvorom za sastavljanje učene rasprave čini Aristotelova *Meteorologica*. Polazi od pojava iz tog Aristotelova spisa u sublunarnoj sferi, koje se zbivaju sukladno prirodnim zakonima, samo nepravilnijim (»otklonjenijim«) tijekom od prvih tvarnih počela.[149] Aristotelov spis je za Talangu sasvim sigurno uporišni spis za učeni razgovor u Hektorovićevu *Ribanju*. Naime, da morske vode okružuju zemljino kopno, sastavni je dio Aristotelova izlaganja u spisu *Meteorologica*. (B 2, 354b 24) Talanga je filozofski radoznao i za vrlo mogućim Aristotelovim uporištima: »Stoga i kažu neki (filozofi) da rijeke ne samo teku u nj (tj. u more), nego i iz njega. Filtriranjem (*diethoúmenon*) morska voda postaje pitka«.[150] Za jednu od kritičkih zamjerki starijeg redovnika (2.1.2.) Talanga utvrđuje podrijetlo u Aristotelovoj kritici Platonova tumačenja nastanka rijeka i mora. Po Platonu, sve vode teku podzemnim kanalima u središnju vodenu masu: *tártaros*, otkud nadolaze sve vode tekućice i stajačice.[151] To je Aristotelu dovoljno za podsmješljiv uzvraćaj o tijeku rijeka i prema gore.[152] Nalazi Talanga kod Aristotela čitav niz uporišta i za teoriju starijeg dominikanca.[153] U fiksiranu Aristotelovu topiku Talanga polaže »sve *teoretske* pretpostavke za Hektorovićev spjev: »satkan dualizmom renesansnoga naturalizma (ribanje) i protureformacijskoga spiritualizma (prigovaranje), tako je i za jedan njegov dio, za disputaciju o kružnom toku vode,

[144] Talanga dobro povezuje uzroke tog podrijetla u dvama kasnim prvotiscima (inkunabulama) Laertijeva djela, koji su se zasigurno onodobno rado čitali, kao što ih se i danas može uzeti u ruke u Znanstvenoj knjižnici u Dubrovniku i u Franjevačkom samostanu na Košljunu.

[145] Petar Hektorović, *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, prijevod (na suvremeni jezik) i komentari Marko Grčić, Zagreb, 1988., I, 328.

[146] Kao na sigurna uporišta za to dominikančevo još uopćenije zborenje, Talanga upućuje na dva grčko-antička filozofska toposa: »Ono dakle što netko ili nema ili ne zna, ne može dati nekomu niti učiti drugoga«. (Platon, *Symposion*, 196e 5–6); »Tko može dati drugome ono što sam nema?« (Epiktet, *Enchiridion*, 24, 2) Usp. »Nemo dat quod non habet«.

[147] Talanga u bilješci podsjeća da je još Toma Akvinski dokazao da je *Liber de causis* sažet izvadak iz Proklova djela *Elementatio theologica*. Latinski je tekst inače preveden s arapskoga.

[148] *Elucidarium sive dialogus de summa totius christianae theologiae* (Migne, *Patrologia Latina*, tom. 172, col 1109–1176)

[149] *Meteorologica*, A 1, 338b 1 sq. Talanga podaje vrlo koristan historijat etapa prodora tog spisa na Zapad: glavna tri kasnoantička komentara (Aleksandar iz Afrodizijade, Olimpiodor i Filopon), prvi latinski prijevod s arapskoga (Gerardo da Cremona, +1187.), ulazak u program studija na Sveučilištu u Parizu, Wilhelm van Moerbeke kao emendator latinskog prijevoda (uvidom u grčki izvornik), Albert Veliki i Toma Akvinski kao prvi komentatori spisa. Do god. 1650. nastalo je preko 156 latinskih komentara.

[150] *Meteor.*, 354b 17–19. Talanga nije siguran treba li to iščitati već kod predsokratika, pjesnika i filozofa Ksenofoba: »More je izvor vode«. (Diels, 21, B 30) O nestajanju mora pod Zemlju pred zapusima vjetrova i sunčevim isušivanjima pjeva i Tit Lukrecije Kar u svom filozofsko-didaktičkom epu *O prirodi* (5. 268–272)

[151] *Phaidon*, 111c sq.

[152] *Meteor.* B 2, 356a 18–19. Usp. nešto širi Talangin komentar u istoj bilješci.

[153] *Meteor.* A 9, 346b 21; 347a 8–10; 346b 24–32; 349b 31 – 350a 13; A 9, 346b 29–31; A 10, 347a 13–28; B 4,359b 35 – 360a 2; B 2, 355a 33–34; B 3, 358b 12–18.

karakterističan dualizam aristotelovske spekulativno-deduktivne teorije i renesansnoga istraživačko-eksperimentalnog duha«.[154]

Toposi iz Lucićeve *Robinje* i Hektorovićeva *Ribanja* s literarnim akomodacijama *ad unguem* odabranih filozofskih anegdota (u *Robinji*), odnosno, filozofskog komplementa (u *Ribanju*) u svrhu uprizoravanja učenih razgovora, literarni su refleksi iz hrvatske renesansne književnosti, koji uza sav svoj literarizam, nimalo nategnuto, štoviše, dobro uklopljeno, interferiraju u ovom našem paraboličnom premošćivanju dviju »filozofskih« obala.

Antičkom literarnom i filozofskom Mediteranu bio je snažno okrenut poligraf, polimat i diplomat Andreas Duditius Sbardellatus. Od Temistija Filozofa, grčkog poligrafa iz Paflagonije (4. st.), Andrija Dudić je god. 1605. preveo neke Govore (*Orationes*) koji doživljavaju najmanje pet izdanja.[155] Poligraf Dudić, baš kao i njegov preferencijalni Filozof, tipični je renesansni humanist vrlo širokih obzora pred sobom, s vrlo širokom naobrazbom u teologiji, filozofiji, astronomiji, matematici, gramatici, retorici, filologiji, medicini, pravoznanstvu, povijesti, antičkim književnostima i dr.[156] Njegovi rani naukovni, kasniji poslovni i diplomatski itinerari spajaju sjever s jugom, zapad s istokom Europe. Dudićevo europejstvo podjednako je potvrđeno za života i nakon života. No, u tom svom europejstvu Dudić nalazi dovoljno interesa, vremena i krepčine cijelim svojim bićem i svojstvenom mu širinom biti okrenut kako antičkom literarnom tako i filozofskom Mediteranu.[157] Paolo Manuzio mu podastire rukopis za prijevod rasprave o Tukididu od Dionizija Likarne, nadalje, rasprave o Demostenu, Teofrastove rasprave o toploti i hladnoći, Plutarhove *Quaestiones convivales*, te više rasprava od grčkih matematičara i astronoma (Diofant iz Aleksandrije, Gemin s Roda, Klaudije Ptolemej), Proklove *Parafraze* i dr.[158]

[154] Josip Talanga, »Petar Hektorović i Aristotelova 'Meteorologica'«, *Prilozi*, 14(1988.), br. 27–28, str. 77–83.

[155] Themistius Philosophus, *Orationes sex Augustales*... conversae a Georgio Remo... Adiecimus et septimam Themistii Orationem ad Valent. imp. pro libertate religionis Latinae (A. Duditio interprete), Ambergae Palatin., Typis J. Schönfeldii, 1605. (Pag. 225–230: Themistii Oratio VII »Ad Valentem imp.«, Andrea Duditio interprete). Aliae editiones: Francofurti, 1614., Flexiae, 1615., Parisiis, 1618., 1684.; Lipsiae, 1832.

[156] Uvid u njegovo mnogoznalaštvo, mnogostranost i enciklopedijski literarni poklad može se zadobiti na nepune tri stranice: Krešimir Čvrljak, »Opuskularne recepcije između hrvatskih i europskih renesansnih latinista«, 100–103.

[157] O autoritetu grčkih i rimskih literarnih i filozofskih klasika za A. Dudića, o njegovim čvrsto zagovaranim stavovima kad su u pitanju, primjerice, Galen i Hipokrat u medicini, o nekim rimskim autorima (npr. Lukrecije, Plinije, Ciceron) kojima su se služili prvi racionalisti Padovanske škole, te najzad o utjecajima što ih je pretrpio A. Dudić, v. Pierre Costil, *André Dudith humaniste hongrois (1533–1589). Sa vie, son oeuvre et ses manuscripts grecs*, Paris, 1935., pp. 361–362, 371, 375, 377, 379–380.

[158] P. Costil, nav. dj., 234–317 *passim*.

U svrhu dobivanja što cjelovitijeg uvida i jasne slike stvarne uključenosti hrvatskih renesansnih filozofa i humanista u vrtložna neoplatonička peripatetička renesansna zbivanja, promotrimo ukratko neke vidove iz spektra njihove uključenosti u bogatu renesansnu recepciju filozofije s antičkog Mediterana.

Kao što je poznato, djela hrvatskih renesansnih filozofa obiluju toposima iz djela antičkih grčkih i rimskih autora kao uporišnim interpretativnim osloncima. Petrićeve *Discussiones Peripateticae* sadrže čitav leksikon s imenima iz predsokratovske i posokratovske tradicije. U drugim svojim djelima Petrić samo dopunjuje taj leksikon. U tome prednjači, primjerice, P. Skalić u čijem se opsežnom enciklopedijskom djelu izdvaja, uz druge skupine, posebna skupina s antičkim grčkim i rimskim autorima. Tako u Skalićevu *Index*-u iščitavamo imena preko pedeset grčkih (pretežito) i rimskih autora.

Prelistavanjem i tek površnijim iščitavanjem korespondencijske literature koju su nam ubaštinili hrvatski renesansni humanisti najrazličitijih obrazovnih profila, možemo se osvjedočiti o njihovoj već prepoznatljivoj kultnoj i receptivnoj okrenutosti grčko-rimskim antičkim autorima. Tražili su naime kod njih uporišne topose za upućivanje traženih savjeta i očekivanih poticaja. Strpljivost je, primjerice, Platonu značila stožer cijele filozofije. Sukladno tome, dopunio je Antun Vrančić, Kvintilijan je smrtnicima poželio samo bol koju stvara nestrpljivost. Antun kod rimskog komediografa Publija Terencija Afera nalazi potvrdu da bi bratu Mihovilu ukazao na svu varljivost stvaranja prijatelja ugađanjem (*obsequio*), a na svu točnost dolaženja do istine mržnjom. Dakle, zaključuje A. Vrančić, Terencije se suglašava s prirodom u pogledu navedene polarizacije prijateljstva i istine. Kamo god da krenuo, M. Vrančić u tolikim mnoštvima ne vidi čovjeka, kao što ga nije nalazio, navodi M. Vrančić, ni cinik Diogen iz Sinope. U dostojanstvenom držanju Ciceronova gospodara prema sužnju A. Vrančić vidi umanjivanje sramote sužnjeva usuda (»minus est turpis fortuna servi«). Kad u jednome od pisama Frani Trankvilu Andronik napominje da se i u njihovo vrijeme javne probitke podlaže osobnima, zbog čega je jedva moguće sresti ikoga imalo izvrsnijega koji za time ne bi težio, te tima prolaznostima i ispraznostima u javnom mnijenju dao prvenstvo čak i pred besmrtnošću, Antun upućuje Trankvila na stoike i Katona kao na svijetle primjere bešćutnosti prema zlim porocima, odnosno, zagovaranja istinskog nekoristoljublja pred sramnim koristoljubljem.[159]

Prema tome, svi naši renesansni humanisti i filozofi obilno se oslanjaju na svoje grčke i rimske izvore, iz njih crpe, dive im se, slažu, ne slažu, odbacuju,

[159] O tim i drugim toposima u korespondenciji hrvatskih renesansnih humanista, s točnim uputama na dotična pisma, v. opširnije: K. Čvrljak, »Antun Vrančić i njegovi hrvatski korespondenti, europski renesansni epistolografi (Neke epistolarne implikacije u korespondenciji A. Vrančića, kontekstualne u nekih epistolografskih normativista 15. i 16. st.: Marius Philelphus, Franciscus Niger, Augustinus Olomucensis, Erasmus Rotterodamus), *Zbornik o Antunu Vrančiću*, Šibenik, 2005., str. 83–85.

kritiziraju, ispravljaju, sve u svojoj golemoj erudiciji i načitanosti, svagda, znači, i konkordantni i diskordantni, receptivni i rezistentni.

Predaleko bi nas odvuklo ovakvo nanizivanje retrospektivnih osvrta na sve druge oblike i načine renesansnih refleksa s antičkog Mediterana među hrvatskim renesansnim humanistima, latinistima i filozofima. Antički grčki i rimski filozofi zajedno sa svojim brojnim djelima raznovrsne su elaborativne teme i translacijski odabiri hrvatskih renesansnih humanista.

21. Renesansna izdanja antičkih filozofa i o antičkim filozofima u katalozima hrvatskih knjižnica

Različiti su bili putovi i načini dospijeća antičkog knjižnog blaga, tiskanog u 15. i 16. st. u knjižnice hrvatskih samostana. No, ona pogonska poluga tih dospijeća bio je živi interes za vrijednu i poučnu knjigu, jer u porobljenoj Hrvatskoj nije bilo niti je moglo biti ni oficina ni tipografija, za razliku negoli svuda uokolo po Europi. Valja prelistati kataloge samostana uzobaljem hrvatskog Jadrana, od Kampora na Rabu do Cavtatu, te vidjeti što je sve dospijevalo iz Europe u porobljenu Hrvatsku. Dok je cijela Hrvatska krvarila, tihi i samozatajni samostanci, franjevci, dominikanci, isusovci i drugi, mravljim i pčelinjim marom i radom prikupljali su i budno čuvali antičko knjižno blago, objavljeno u učenoj Europi tijekom 15. i 16. st. za nadolazeće naraštaje. U biti je na djelu koliko ireverzibilan toliko i paradoksalan ciklus: Samo čovjekovom brigom knjižnice nadživljuju ljude da bi nastavile biti u službi čovjeka. Uporni, strpljivi, dobrohotni, dalekovidni i nadasve kulturotvorni samostanci »prošarali« su svoje ionako bogate knjižnice s brojnim renesansnim izdanjima desetaka antičkih filozofskih autora. Primjetno je da se u samostanskim, ali i u svim drugim knjižnicama, razmjerno u znatnoj mjeri neki autori i njihova djela ponavljaju. To se može protumačiti preferencijama kod starješinstva ili skrbnika same knjižnice, kad su u pitanju posebice neki autori. No isto tako naukovne, školničke, studijske i druge potrebe za studij određenih autora. Ne treba pritom isključiti nešto posve sigurno: hrvatski studenti, posebice redovnički, donosili su sa sobom po završetku studija na inozemnim sveučilištima vlastite knjige u svoje matične samostane.

Premda je to knjižno blago stizalo u samostane i nakon dvaju renesansnih stoljeća, samostani su danas monumentalni svjedoci raskošnog renesansnog rascvata antičke filozofske i literarne baštine. Uza sve to, valja pripomenuti da su zajedno s inkunabulnim, tim prvotiskanim izdanjima u hrvatske samostane, na tlo kulturne Hrvatske stizali prvi spomeni brojnih onodobno, ali i otprije, poznatih europskih humanista, u svojstvu prevoditelja, komentatora, redaktora i dr. Hrvatski humanisti ih redomice prepoznaju, a s nekima tijesno surađuju, prijateljuju i druguju u dugom poznanstvu. Uz mnoga druga, tu se

mogu iščitati slijedeća imena: Thomas Aldobrandinus, Joannes Argyropulus, Hermolaus Barbarus, Leonardus Brunus Aretinus, Jacobus Faber Stapulensis, Marsilius Ficinus, Theodorus Gaza, Robertus Grosseteste/Linconiensis, Aldus Manutius, Augustinus Niffus, Martinus Nimira/Nimireus, Angelus A. Politianus, Augustinus Riccus, Erasmus Roterodamus, Georgius Trapezuntius, Ambrosius Traversarius Camaldulensis, Ludovicus Valentia, Nicolaus Vernia(s), Marcus Antonius Zimara i mnoga druga imena.

Uz to što su na police hrvatskih samostanskih, (nad)biskupijskih i kaptolskih knjižnica pristizala inkunabulna izdanja (15. st.) Aristotela, Platona, Seneke, Cicerona Boetija, Diogena Laertija, Plutarha i drugih velebnika antičkog filozofskog mišljenja, pristizala su i djela velikih komentatora o tim grčko-rimskim misaonim gromadama. Aristotel je danas primarna kataloška matrica po samostanskim knjižnicama kako duž čitavog hrvatskog Jadrana tako i sjeverno od njega. Izdanjima su vrijednost podizali osobito onodobno uvaženi prevoditelji, priređivači, tiskari i drugi pojedinci koji su svojim imenom i autoritetom bili uključeni u renesansna izdanja. Ciceron je druga reprezentativna renesansna kataloška matrica po samostanskim i drugim južnohrvatskim knjižnicama. Veliko je zanimanje u našim knjižnim prostorima vladalo za državnika, filozofa i posljednjeg velikog rimskog i predskolastičkog pisca Anicija Manlija Torkvata Severina Boetija. Lucije Anej Seneka bio je visoko uvažavan antički autor kod skrbnika samostanskih i drugih knjižnica. Čini se, najuvaženiji poslije Aristotela i Cicerona. Na desetke inkunabulnih izdanja po južnohrvatskim samostanskim i drugim knjižnicama nadovezuju se na izdanja u 16. st., počev od god. 1521. do 1596. Izdanja se izobilno nastavljaju gomilati tijekom 17. i 18. st.

Izdašni donatori također su bili svagda na djelu. U Katalogu uz izložbu »Djela antičkih i talijanskih klasika u privatnim bibliotekama Dalmacije od XV. do XIX. stoljeća« (Split, Muzej Grada Splita, 10.–20. IX. 1990.) u povodu kulturne manifestacije »Knjiga Mediterana« koju su organizirali HAZU iz Zagreba, Književni krug Split i Narodno sveučilište »Marko Marulić« iz Splita, pregledno se vidi u čijem su sve vlasništvu ili na upotrebu (»ad usum«) kome bila (od kojih su neka još i danas kod svojih vlasnika) brojna izdanja Aristotela i Cicerona. *Ex libris*-i nas upućuju na više danas dobro poznatih imena iz kulturne, znanstvene i crkvene povijesti Dalmacije. Danas su mnoge knjižnice u Hrvatskoj u posjedu rijetkih i vrijednih izdanja iz ruku točno znanih donatora. Inače, nekadašnjih vlasnika tih izdanja koja su danas u vlasništvu samostanskih, (nad)biskupijskih, znanstvenih, muzejskih i kaptolskih knjižnica, može se pobrojiti i preko trideset. Svim tim renesansnim izdanjima antičkih autora dometnimo izdanja s »Ex libris«-ima iz knjižnice Marka Antuna de Dominisa: *Le Vite di Plutarcho*, *Euclides cum commentariis*, *Etica Aristotelis*, *Rhetorica Aristotelis*, *Plutarchi Vitae et moralia*, *Senecae Opera*, *Clementis Alexandrini Opera*, *Opera Aristotelis*, *Opera Platonis*. Inventar s

181 naslovom knjiga u 242 sveska ne sadrži pune bibliografske opise knjižne građe u De Dominisovoj knjižnici, tako da nemamo točnog uvida o kojim i čijim izdanjima se tu radi (godina, grad, izdavač, tiskar, redaktor).[160]

U stare hrvatske samostanske i kasnije civilne knjižnice, uz inkunabule, pristizala su na najrazličitije načine i renesansna izdanja onih autora (većinom dobro poznatih u srednjovjekovnoj literaturi) kojima su antički autori, njihova djela i antička filozofska baština općenito bili poglaviti predmeti njihovih istraživanja, a potom isto tako poglavite teme njihovih komentara, traktata, sholija i sl. Kumulacija i tih izdanja, najvećim dijelom iz 16., a tek manjim iz 15. st., govore također o velikom zanimanju obrazovanijih pojedinaca po samostanima za produbljivanjem znanja i spoznaja iz antičke filozofske baštine. U skladu sa službenim crkvenim naukom stajao je prvenstveno Aristotel, a potom svi oni u čijoj recepciji Crkva nije nalazila ništa bitnije neprihvatljivo. No, zato su autori međusobno ukrižívali i oštrili stavove, preispitivali vlastite, a još pomnije tuđe. Prema tome, knjižna građa u najužoj sadržajnoj vezi s inkunabulnim izdanjima djela antičkih filozofa na široka vrata prolaze i ulaze u stare knjižnice hrvatskih samostana da bi se tamo našla i u fizičkoj blizini djelâ koja aktualnim i budućim samostancima postaju na taj način razumljivija, objasnidbeno približena i studijski dostupnija u pripremanju novih komentara i traktata za nadolazeće naraštaje koji će također nastaviti kumuliranjem novih prinosa za već devetstoljetnu hrvatsku filozofsku baštinu. Nama je, dakle, ovdje u namjeri ukazati na mnoge od svih tih komentatora i pisaca traktata o djelima antičkih filozofa, koja su danas na policama knjižnica diljem Hrvatske. No, jedno je pri svemu tome sigurno, neophodno prihvatljivo i neizbježno: to nije sve, jer je o tome svemu po hrvatskim, pogotovu samostanskim knjižnicama zasad gotovo ili jednostavno nemoguće dobiti pravi i puni uvid. Nećemo ulaziti u razloge koji zasad priječe zadobiće tog punog uvida. A tih je razloga više. No, već nam i u ovoj mjeri ovdje upućeni naputci o knjižnoj građi 15. i 16. st. dovoljno vjerno svjedoče o pčelinjem maru po hrvatskim crkvenim i nacionalnim knjižnicama da se što više zgrne upravo onog najvrijednijeg antičkog filozofskog opuskukarnog blaga i tradira u naslijeđe nadolazećim naraštajima. I samostanske, te velevrijedne i samo maštom procjenjive knjižnice imaju svoja *curricula vitarum*. Njihov sudbinski, točnije, sudbonosni put odmiče u (njihovom i našem) neizvjesnom čekanju... Valja nam biti strpljivi i počekati ključare da iznesu na vidjelo sve ono preostalo iz kadšto još i neosvijetljenih knjižnih spremišta. Jer, podsjeća Erazmo Roterdamski, »Sicut in unguentis et vinis, ita in libris pretium addit antiquitas«.[161]

[160] Hrvoje Morović, »O biblioteci Markantuna de Dominisa«, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 25(1981.), Zagreb 1983., str. 183–186.

[161] Nav. Armin Gräsel, *Grundzüge der Bibliothekslehre mit bibliographischen erläuternden Anmerkungen*. Neuerbearbeitungen von Julius Petzholdts Katekismus der Bibliothekenlehre, I. Weber, Leipzig, 1890., str. 120.

* * *

Na kraju nam valja nešto zanimljivo primijetiti i nepobitno ustvrditi. Obzirom na svu množinu, svo obilje izdanih djela hrvatskih renesansnih filozofa diljem Europe, moguće je ustvrditi da ta renesansna izdanja ne nalazimo danas u našim starim samostanskim knjižnicama ni u približno razmjernom broju u kojem nalazimo antička literarna i filozofska djela. U prvom redu to valja pripisati stavu Crkve prema »bezbožnim, protucrkvenim i protuvjerskim« humanistima s kojima Aristotel prestaje biti Aristotel Tome Akvinskoga, Ivana Duns Scota i sl. Logično je onda da su vrata samostanskih knjižnica ostajala u pravilu zatvorena za djela o Aristotelu bilo hrvatskih bilo nehrvatskih renesansnih humanista. Isto tako, hrvatske samostanske knjižnice zamjetno oskudnije stoje s renesansnim izdanjima Platona negoli Aristotela. Izlišno je dublje ulaziti u razloge takvog stanja, uzme li se u obzir stanje na filozofskom i doktrinarnom »terenu« u 16. st., te mjesto Crkve u aristoteteličko-platoničkim arenama.

Ovo naše uistinu letimično i jedinstveno premošćivanje antičkih obala Mediterana i obala hrvatskog renesansnog Jadrana istakao bih kao uistinu skroman i nesrazmjeran prilog našem oduživanju hrvatskim renesansnim humanistima koji su bili sudjelni u zasnivanju legitimiteta pojma renesanse upravo na ponovnom oživljavanju antičkih tradicija. Bilo je među njima onih koji su jedva nadzirali mjeru u divljenju starima, znanima nam kao *antiqui, veteres, prisci*, ali i *antiquissimi, vetustissimi, priscissimi*. Najzad, kao što se jasno dade razabrati i zaključiti, Aristotel je s jedne strane preferencijalni translacijski odabir hrvatskih renesansnih prevoditelja, a s druge prevalentna tematska matrica u djelima hrvatskih renesansnih filozofa i humanista. No, pustimo načas iz vida pobrojavanje i ubiciranje gdje je više izdanja Aristotela, gdje Platona, a gdje Prokla ili Galena, Cicerona ili tolikih drugih. Izdignimo se načas stvarno ili u mislima iznad svih tih samostana, možda s Markovićeva Velebita s kojega puca pogled na tolike zvonike, u najbližoj blizini kojih su knjižnice, ili iznad Biokova ponad više franjevačkih samostana, sa šibenskog Trtra podno kojeg vjekuju dvije stoljetne šibenske samostanske knjižnice ili najzad s dubrovačkog Srđa s pogledom na dubrovačke knjižnice sa svjetskom kulturnom baštinom i zapitajmo istraživače i znanstvenike: Gdje se to još na ovako malom prostoru, ovakvoj mikroregiji, u našim iznimno specifičnim povijesnim prilikama, kao na vjetrometini sve donedavno svačijeg hrvatskog etnikuma, zgrnulo toliko i takve knjižne i rukopisne građe? Malo i rijetko gdje! Možda je (naj)točnije – nigdje. To su naši rudnici, neprocjenjivo bogati, neiscrpni i s jedva dovidnim dnom, ali nažalost s lako pobrojivim kopovima, onim površinskim, nešto dubljim, ali i kadšto ponekim vrlo dubokim. Za mrtve stanovnike tih »rudnika« na drugom sam mjestu kazao da su jedanput

živjeli i dvaput umrli. Od prve ih smrti, one stvarne, ne možemo oživjeti, a nije ni potrebno. Od druge smrti, one, nazovimo je, kliničke smrti njihovim zaboravom, to već možemo, moramo, i to što prije. Najbolje ćemo mi to sami učiniti, uz svaku čast i hvalu onim pojedincima koji su to učinili u zemljama inozemstvovanja nekih naših humanista (npr. Dragišića, Petrića, Skalića, Vlačića, Gučetića i dr.).

KREŠIMIR ČVRLJAK

Philosophy from the ancient Mediterranean in the Renaissance philosophy from the Croatian Adriatic

Abstract

The bearing denotation of the whole European Humanism and Renaissance of the 15th and 16th century as a period of cultic receptive orientation towards the ancient writers *eminentissimo modo* applies to Croatian Renaissance humanists and their cultic receptive orientation towards the Greek-Roman opuscular ancientness. Today it can be well-foundedly claimed, primarily meaning based on documentary evidence, that the Croatian threads intertwined in a globally woven net of the European Renaissance Humanism for us here *in genere*, and of the philosophy *in specie* are really dense. That bearing denotation is at the same time an assumption of a thorough classic, not rarely bilingual education of the Croatian Renaissance humanists. There are dozens of Greek-Roman philosophers whose works were translated, interpreted and accompanied with notes and other translational instrumentation by the Croatian humanists. Apart from being affirmed as cultors of the Greek-Roman antiquity in general, the Croatian Renaissance philosophers were not less successful in both quantity and quality as interpreters, translators and publishers of primarily Greek-Roman philosophical inherited opuscular heritage. Therefore, the equality of Croatian Renaissance philosophers as compared to other prominent European philosophers and participators in the philosophic developments of the Renaissance Europe, proved and confirmed by this paper, speaks for itself about the level and ways of involvement of the Croatian Renaissance philosophers in the philosophic life of the learned Renaissance Europe *(Europa docta)*.

Key words

European Renaissance humanists, Renaissance philosophical thoughts, ancient philosophers, actualisation of Antique, Croatian Renaissance bilingualists, Croatian Renaissance humanists, early Pre-Renaissance Croatian philosophical relicts, Croatian philosophical heritage, humanistic curiosity, proto-humanists, Croatian Renaissance Ciceronian tradition, medico-philosophical tradition, European Renaissance latinists, Pre-Socratic and Post-Socratic tradition, correspondence of (Croatian) Renaissance humanists